

Svetozar Radojčić, SRPSKA UMETNOST U SREDNJEM VEKU, Umetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija — Beograd, Spektar — Zagreb, Prva književna komuna — Mostar, Beograd 1982, 73 стр. текста, 81 фотографија у боји (Т. Velmans, *Byzantinische Zeitschrift* 63, [1970])

У истој серији као и *Антика Б*. Мано-Зисија изишла је и књига недавно преминулог професора Светозара Радојчића. Текст књиге је идентичан немачком издању де Грујтера (*Geschichte der serbischen Kunst*, Berlin 1969). Мора одмах да се каже, на жалост, да ово издање много заостаје за немачким, четрнаест година старијим. Ту се, наравно, не могу узети у обзир неке недовољно прецизне атрибуције и датовање, с обзиром на велику временску разлику у односу на првобитни немачки текст, већ, пре свега, изостављање неопходне литературе која се налазила иза сваког поглавља и техничких цртежа грађевина убачених у текст у де Грујтеровом издању. Веома значајна и већим делом неповољна околност у вези са књигом је и та да су се на српскохрватском језику, у последњих деценију и по, јавиле три велике монографије — *Старо српско сликарство* Радојчића, (1966), *Византијске фреске у Југославији* В. Ј. Ђурића (1974) и *Историја примењене уметности код Срба* групе аутора (1977) — које се тематски и додирују и преклапају са овим издањем.

Прва поменута књига из ове групе односи се само на сликарство (фреске и иконе) и у де Грујтеровом издању Радојчић се умногоме ослања на своје три године старије југословенско издање. Осам година после *Старог српског сликарства* изишла је савремена синтетичка студија Војислава Ј. Ђурића о византијским фрескама у Југославији, у коју су, методолошки модерно и на исцрпан начин, укључени сви споменици византијског круга у Југославији, заједно са Далмацијом, Црногорским при-морјем, касноантичким споменицима из Ниша и Стобија, итд. У овој монументалној монографији може се наћи све оно што је до појаве Радојчићевих текстова било ново и мање познато, или после њих откривено и проучено, као и добар део материјала дотле потпуно недоступан, било зато што је остао незапажен, било непроучен. Монографија о примењеним уметностима превазилази увелико по обиму све оно што је професор Радојчић у овој монографији рекао о тој материји. Без обзира што је у *Историји примењене уметности код Срба* група аутора изнела своја најновија истраживања у појединим доменима овог стваралаштва, изгледа да проучавање ове области уметничког стварања код Срба још није на степену који би омогућио синтетичку студију о бројним и многоврским стилским токовима тако

различитих материјала и техника као што су метал, дрво, керамопластика, текстил, итд. која би изнедрила битно другачије погледе и схватања ове уметности од оних које је изнео С. Радојчић. Са своје стране, ни студије средњовековне архитектуре у последњих деценију и по нису обједињене у већим синтетичким монографијама (могло би да се каже да оне не постоје још од Мијеовог времена) које би можда другачије осветлиле традиционалну поделу српског средњовековног градитељства на „школе“, коју прихвата и Радојчић.

За разлику од *Антике* из исте серије, материја изложена у књизи омеђена је јасним категоријама историје уметности Срба у средњем веку. Сажети прегледи историје градитељства, сликарства и примењених уметности подељени су на пет поглавља по временским и стилским одсечцима: 1. Најстарија српска уметност до краја XII века; 2. Почети монументалне уметности у Рашкој; 3. Зрели рашки стил (1200—1300); 4. Српска уметност од краја XIII в. до битке на Марици: 1. Српска уметност за владавине краља Милутина од 1300—1321; 2. Од смрти краља Милутина до 1371; 5. Уметност Поморавља и Подунавља од 1371. до 1459.

Сачињен за немачког читаоца, текст је писан у једном „објашњавајућем“ стилу, са терминологијом у којој има доста латинских израза везаних за одговарајућу епоху на западу. Истог су типа и помени примера из свакодневног живота и књижевности, чији је заједнички смисао у увођењу у схватање једне друге и другачије културе. Овакви ерудитски и ненаметљиво убачени пасажии те како су вредни и нашем, па и упућенијем читаоцу, поготово што су у органској вези са текстом и његовим основним идејама.

Започињући књигу са замишљу о синтези, професор Радојчић је вероватно био свестан да се многе идеје у њој тек имају преиспитати и наново мислити, пре свега о оним споменицима и раздобљима који су, недостатношћу историјских извора и мањином и неиспитаношћу споменика, остали највише по страни. У српској средњовековној уметности то се првенствено може рећи за градове и насеља, тај најсложенији израз цивилизације, и за преднемањички период као епоху. За истраживање градова не може се рећи да је ишло посебно брзим темпом и да су откривени неки нови моменти. Што се тиче преднемањичке епохе, у њој се издваја црква Св. Петра, стара катедрала Раса. Мада је била предмет и археолошких и научних испитивања, чини се да до краја није разјашњено њено сложено архитектонско, археолошкоисторијско и сликарско ткиво. Но, по Радојчићу, њен дуги слој фресака у апсиди настао је у XI веку. По ико-

нографији и грчким натписима ове фреске су с краја XII века (Ђурић, *Византијске фреске*). Први слој фресака из поткуполног простора је, пак, два века старији.

Сликарски најсјајнију епоху српског средовечја представљају споменици тринаестог столећа: Студеница, Жича, Милешева, Св. Апостоли, Морача, Сопоћани. Уз најбоље византијске сликаре, који су овде делали, раде напоредо и српски мајстори који ће извести и самостална дела, као што се верује за спољну припрату Студенице (око 1235) или Милешеве (око 1236). Једна група домаћих сликара такође ствара тридесетих, четрдесетих и педесетих година овог века фреске у Богородици Љевишкој, у црквици Св. Николе у Студеници и Морачи, довршеној 1251/2. Као зрело дело класицизма ране палеолотовске епохе јављају се Сопоћани, можда најбриљантније дело еврпског сликарства XIII столећа, иначе тако значајног у историји уметности. Но, појава Сопоћана није изненадна, она је најављена серијом споменика претходника. Професор Радојчић износи занимљиву тезу, да је, наиме, оно што је уследило у неколико деценија после Сопоћана (до 1300) означено кризом и преламањем због нових схватања ренесансе Палеолога, ширених из Византије. Размишљања о XIII веку у српском сликарству изузетно су важна и због тога што су, уз велико сликарство Студенице, Милешеве и Сопоћана, српски споменици кључ за разумевање читавог овог столећа, које у себи носи трагове прошлих и клице будућих збивања у стилском развоју и представљању садржаја византијске монументалне слике. Разграничавање стилских фаза ове епохе само по себи има и опште значење за разумевање византијских „ренесанси“, пошто ономе што се назива „ренесанса Палеолога“ претходи сликарство Сопоћана, у највећој мери засновано на класичној или хеленистичкој уметности. Његова блискост класичној античкој уметности не завршава се на асоцијацијама и ситнијим позајмицама или понеком сродном иконографском мотиву и рашчлањавању архитектуре. По схватању лепоте у приказаним телима и ликовима, по њиховом постављању и кретању у простору оствареном чврсто сликаном архитектуром и по реалистичности приказа, Сопоћани су могли да настану у античко време. Сликарство Михаила и Евтихија у Св. Клименту охридском из 1294/5. није одговор нових уметничких схватања на сопоћански класицизам, већ његово геометризовање, осавремењавање и осмишљавање. Михајло и Евтихије ће, заједно са другим мање истакнутим сликарима краља Милутина, проћи сложени уметнички развој, у коме су ступњеви и стара приправа Св. Апостола и Богородица Љевишка (други слој), Жича, Св. Никита и Краљева црква, све до Грачанице.

Веома занимљиву групу чине споменици треће, четврте, делимично и пете деценије XIV столећа, у којима се огледа разноврсност и богатство византијског сликарства, и у којима напоредо живе и стварају разновродни представници ренесансе Палеолога. Споменицима о којима се говори у књизи треба додати први слој фресака у Св. Николи у Бањи Прибојској (из око 1330), још сасма неоткривен, чијим ће се чишћењем доћи до фресака које би могле бити једне од најзначајнијих у овој епохи. Управо оне наговештавају најбоља остварења Дечана, која су обележила епоху 1335—1350 (у књизи датовано 1327—1340). Треба са резервом примити став који заступа и С. Радојчић, омиљен у старијој историографији, о приморским мајсторима чији је утицај преовладао у Дечанима и српском залеђу.

После славног раздобља под Душаном и успостављања краљевства Мрњавчевића на југу, у северним областима долази до снажења појединих феудалаца. Војни слом државе краља Вукашина на Марици није прекинуо уметничке стварање, које је чак у успону, да би достигло врхунац делом митрополита Јована зографа и његовим најбољим сликарством у Андреашу 1388/9. Као што су Сопоћани осветлили деценије испред и иза свог настанка (око 1265), или Дечани саставили у себи основна стилска струјања око средине XIV столећа, тако је и Андреаш уграђен у традицију последњег српског средњовековног стила — моравског. Док је у архитектури стилско јединство северних српских области успостављено по саборима у Пећи 1375, сликарство моравске школе, осим Раванице и Нове Павлице (пре 1389), није имало значајнија остварења све до времена деспота Стефана (од 1402). Свеједно, Раваница је дала својим програмом и декоративношћу печат последњим великим српским споменицима, Ресави и Каленићу. Традиција стила митрополита Јована, заснована на монументалном сликарству XIII века, у извесној мери је допрла и до неких моравских споменика преко његовог брата Макарија, који је радио други слој фресака у Љубостињи (1403), док је једна група мањих зографа из Макаријевог или Јовановог круга сликала око 1410. у Копорину.

Нова открића мењају и досадашње схватање да је уметничко стварање у Србији прекинуто падом деспотовине 1459. године. Тако су и фреске новопавличке приправе из 1464 (које још нису до краја очишћене), изгледа, сасвим у духу бољих византијских дела средине XV столећа.

Илустрације које прате текст углавном су исте као и у немачком издању, али у боји; на жалост, у неким је боја нетачно репродукована. Многе штампарске грешке, измена концепције

књиге, са избацавањем цртежа и пропратне литературе, као и индекса, отежали су коришћење и учинили књигу мање привлачном сваком оном ко жели да прошири своја обавештења и на другим местима. Занимљив стил професора Радојчића, лакоћа закључивања и дубоко схватање средњовековне уметности, и уметничких феномена уопште, окрњени су представљањем на овај начин, а тиме је сасвим уздрмано и оно што је ова књига била 1969. у де Грујтеровом издању: поуздани приручник за прво читање о српској средњовековној уметности.

Срђан ЂУРИЋ

Петар Миљковић-Пепек; В Е Љ У С А, Скопје
1981

— посебни изданија на Одделението за научна дејност на Н.Н.С.Г. историја на уметноста со археологија при Филозофскиот факултет, књ. 1, стр. 320 + 17 табли илустрација у боји + 77 црнелих илустрација + 38 цртежа у тексту + резиме на француском језику —

У оквиру југословенске историје уметности, чији су најважнији подстицаји везани за београдску, љубљанску и загребачку школу, већ одавно успешно делују македонски историчари уметности који су се образовали на матичном Скопском универзитету и катедрама Београдског универзитета и Загребачког свеучилишта. Даровити и амбициозни истраживачи Македоније, за чије напредовање има велике заслуге доајен Димче Коцо, дали су значајан допринос научном расветљавању старих уметничких споменика. Написали су низ вредних дела и велик број студија, које постају незаобилазне у изучавању средњовековног уметничког наслеђа на територији данашње Македоније и ван њених области. Њихов удео у развоју савремене и критички усмерене југословенске историје уметности је веома запажен. Делујући превасходно у области заштите и истраживања уметничких споменика, претежно као руководиоци пројеката, истакли су се многим важним открићима, интегралним изучавањем и конзерваторским уобличавањем највреднијих споменика. У низу истакнутих имена као што су К. Балабанов, Ц. Грозданов, Д. Чорнаков, А. Николовски, К. Петров, Б. Петковски, З. Расоколска и др. посебно се издваја Петар Миљковић-Пепек, медијалист, аутор већег броја студија и расправа као и неколико књига (*Делото на зографите Михаило Астрада и Еутихије*, Скопје 1967, *Нерези*, Београд 1966, *Водоча, комплексот цркви во Водоча*, Скопје 1975, и др), којима је већ обележио опус плодног и мар-

љивог истраживача средњовековне уметности у Македонији.

Најновија његова књига, великог обима и формата, посвећена је једном од најзначајнијих и најстаријих споменика македонске уметности средњег века. Већ својом темом она изазива пажњу и радозналост стручњака и научника, утолико пре што је исход дугогодишњег рада на истраживању и проучавању овог споменика, предузетог током конзерваторскорестаураторских захвата, које је у раздобљу од 1966. до 1972. вршио Републички завод за заштиту споменика културе из Скопја. Замишљена као свеобухватна монографска студија са богатом научном документацијом, књига је требало да се појави као јубиларно репрезентативно издање поводом 900годишњице постанка Вељусе (1080—1980), али је светло дана угледала годину дана доцније, чиме ни на који начин није изгубила од овоје актуелности нити је тиме окрњен њен значај.

Манастирска црква Богородице Милостиве (Елеуса) у селу Вељуси код Струмице, саграђена 1080. године, спада међу оне наше споменике који су из више разлога давно привукли пажњу страних и домаћих научника. Један од узрока који је, изгледа, имао превласт над другим јесте чињеница што овај споменик има сачувану изванредно богату изворну историјску документацију, обимнију и значајнију од било којег нашег манастира. Штавише, у читавој византијској културној сфери ретко да постоје црква или манастир који, као Вељуса, поред ктиторских натписа имају очуване царске грамате, акте, типик, практик, инвентар и друге списе, и то све из најстаријег раздобља њене прошлости. Већина ових аутентичних докумената данас је неприступачна — чува се у светогорском манастиру Ивируну. Научни интерес је најпре био усмерен према овим драгоценим документима и укључивао је многе византологе, историчаре и филологе, од Ф. И. Успењског па до савремених истраживача. Како су се, међутим, откривале ликовноархитектонске вредности споменика и уочавао његов укупан значај и место у историји уметности византијског стилског израза, тако се ширило и продубљивало занимање за Вељусу, о којој већ постоји обимна научна литература.

Почињући исцрпну монографију о овом самосвојном и по много чему јединственом споменику, П. Миљковић-Пепек није могао да има друкчији приступ од оног с којим су и други озбиљни истраживачи прилазили овом слојевитом и изузетно значајном монументу. Почео је, наиме, од његове далекосежне, богате и документоване прошлости, означивши први део књиге насловом „Манастир Вељуса на основу писаних историјских извора“. У овој целини

аутор је критичким методом размотрио и анализирао све писане документе из којих је црпао податке за васпостављање интегралне историјске слике о Вељуси. Сваки од ових докумената био је предмет продубљене и свестране анализе, при чему су дотицана сва важнија питања која су често улазила у области епиграфике, палеографије, архивистике, дипломатике, лингвистике и других помоћних историјских научних дисциплина, у чијим је методима писац проналазио решења и одговоре за многе дилеме и недоумице.

Као што је уобичајено, аутор се најпре задржао на најстаријим документима. Хронолошки омеђивши прву групу докумената у раздобље од 1080. године до краја XII века, које се односи на независно, самостално и самоуправно деловање манастира Вељусе, Пепек је подробно размотрио седам необично важних историјских извора. Најпре се задржао на натписима уклесаним у мермерне надвратнике вељуског храма, који су својевремено скинути и однесени у Софију и данас се налазе у тамошњем Археолошком музеју. Први натпис, који је стајао над западним улазом у нартекс, садржи податке да је цркву 1080. подигао Мануил, струмички епископ, а други, изнад западног улаза у наос, представља ктиторску молитву патрону храма Богородици Милостивој. Оба натписа, исписана на грчком језику и у књизи објављена у виду калка, подвргнута су исцрпном критичком разматрању, при чему су исправљене грешке ранијих истраживача у читању, превођењу и тумачењу њихових текстова.

Придајући им скоро подједнаку важност као натписима, Пепек је брижљиво проучио две повеље и једну наредбу византијског цара Алексија I Комнина (1081—1118), које садрже значајне податке за проучавање ране прошлости манастира. Прва хрисовуља, издата 1085, од које је сачувана копија намењена манастиру, осветљава не само императоров однос према овом храму запалом у економску кризу, већ и према области Македоније, односно према будућој аутокефалној Охридској архиепископији. Потврђујући независност, слободу и самоуправу Вељуси, византијски цар је узима под заштиту не као ставропигијални манастир како су мислили неки научници — већ као „царски“ манастир, обезбеђујући му пуну аутономију и независност од епископске власти и државних органа. Одређујући овакав статус Вељуси, цар Алексије је у својој далековидој и енергичној политици византизације Македоније као словенске области чинио кораке који су му омогућавали спровођење такве политике. Други документ — хрисовуља из 1106. године важан је као извор сазнања о економском јачању манастира, до којег је дошло штедрим царевим даривањем и уступањем повластица. Аутор верује да је Алексије I Комнин лично

посетио манастир Вељусу између 1091. и 1094. године, кад је ишао у походе против рашког жупана Вукана. Царска наредба издата 1106. односи се на указ по коме су царски људи били дужни да израде копију хрисовуље и да је предају вељуским монасима на чување.

Типик манастира Вељусе, који је између 1065. и 1100. године саставио китор Мануил, струмички епископ, несумњиво представља историјски извор прворазредне вредности. Поред тога што је то један од најстаријих писаних докумената ове врсте и што садржи драгоцене податке које је лично саопштио оснивач манастира, а који се односе на устројство ове обитељи, вељуски типик — прилично обиман текст (састоји се од 22 тачке) — улази у круг оних изузетких извора из којих се стичу важна сазнања о нашим најстаријим монашким заједницама и из области црквеноправног живота. Са историјског гледишта, типик је важан по томе што практично потврђује податке које садрже претходно наведени документи и што наглашава статус самоуправног и независног манастира са имунитетним правима каква су имали „царски“ или „краљевски“ манастири. Иако је типик доста опширно разматран, ништа није речено о његовим црквенословенским вредностима. Иначе, типик поред оснивачевог потписа садржи и потпис Климента, струмичког епископа који је око 1164. године оверио веродостојност овог документа.

Два писана извора из времена византијског цара Манојла I Комнина (1143—1180) — Практик из 1152. и Инвентар из око 1164 — изазвала су посебну пажњу претходних истраживача. а писац *Вељусе*, обрађујући их свестрано, с правом им даје изузетан значај. Практик — документ у коме је описан земљишни посед манастира са тачним границама земљишних површина, који садржи и друге непроцењиво вредне податке — од великог је значаја за проучавање економскосоцијалног положаја манастира и његових односа са угледним црквеним и световним лицима Струмичке епархије, а посебно за изучавање топономастике овог краја и његове популације. Многи словенски географскоземљишни појмови и имена која садржи Практик указују на дугу словенскоћирилку традицију ове области. Инвентар манастира спада, свакако, међу најдрагоценије документе, незамењиве не само за познавање уметничког садржаја овог споменика већ и многих других чија је прошлост објављена тамом. Ова пописна књига, о чијем је времену настанка у науци вођена занимљива расправа, после које је недвосмислено утврђено да потиче из око 1164. године, са интерполацијама из доцнијег времена, садржи податке да је у манастиру било 35 икона, 67 рукописних књига, 17 царских грамата, повеља, административ-

них аката, црквених одежди, предмета за литургијске потребе и др. Међу овим вредностима највећи број је потекао од оснивача, а неке су даровали византијски цареви и црквени великодостојници.

Друга скупина писаних докумената коју писац претреса обухвата копију грамате византијског цара Алексија III Вотанијата из 1079, документ патријарха Мануила II из XIII века, две грамате цара Душана и запис на сребрном амuletу из 1818. године. Сем последњег извора, који, је откривен током конзерваторских радова, сви се налазе у манастиру Ивируну, чији је метох манастир Вељуса постала, како аутор мисли, у првој половини XIII столећа. Од тада је Вељуса практично лишена свог повлашћеног слободног, независног и самоуправног положаја стеченог хрисовуљом цара Алексија I Комнина. Вредно је пажње пишчево оспоравање веродостојности података да се помен „манастира Богородице код Струмице“ у грамати цара Никифора III Вотанијата из 1079. односи на Богородицу Милостиву у Вељуси. Он сматра да је у том наводу реч о тзв. западној цркви у Водочи (1018—1037), а не о храму у Вељуси који је основан 1080. године.

Закључујући своје разматрање прошлости Вељусе на основу сачуваних изворних података, Пепек констатује да је овај споменик у свом раном раздобљу (XI—XII век) био важан црквенокултурни центар у процесу византизације и ширењу високе византијске културе у областима словенске Македоније. Тај значај Вељуса губи од XIII века а раздобље између XV и XIX столећа, због недостатка изворних података, остаје мање познато и будућим истраживачима биће важан задатак да успоставе што потпунију слику о повести овог важног културно-историјског споменика.

Други део књиге посвећен је архитектонској проблематици манастирске цркве и археолошким истраживањима која су вршена током конзерваторско-рестаураторских радова. Од првобитног манастирског комплекса, који је био заштићен зидом, данас је преостала само црква која је у својој 900-годишњој историји претрпела многе архитектонске промене. Методолошки поступак примењен у осветљавању генезе архитектонскопросторних и конструктивних склопова, као и спољних облика храма од настанка до XIX века, сасвим је сагласан савременом интердисциплинарном приступу којим се једино и може испитивати овако хронолошки сложен споменик. Тимским археолошким и архитектонским истраживањима дошло се до значајних открића која су писцу омогућила да сва раније погрешно изнесена мишљења о архитектури вељуског храма оповргне и да установи његова првобитна градитељска

својства и све важније промене које је споменик доживео у познијим раздобљима свог битисања. Исходи свих испитивања омогућили су му, пре свега, да утврди да је храм у Вељуси из темеља наново грађен и да не лежи на остацима било какве грађевине, сем што поједини фрагменти указују на могућност да је у близини постојало неко старије византијско постројење, чије би се стварно присуство могло утврдити једино систематским археолошким истраживањем ближе околине цркве. Установљен је, такође, првобитан четвороконхални облик основе храма, градитељска структура, изворни спољашни лик цркве са фасадним декорацијама, а цртежи њихових реконструкција дати су у прилозима. Не без тешкоћа, па и дилема, које, чини се, могу и даље да остану отворене, Пепек је успео да разреши проблем хронологије у архитектонским променама цркве тачно наводећи шта је у ком раздобљу дограђено, порушено, преправљено, измењено, преобликовано. Импуњује сигурност у констатацији да су, на пример, јужна капела и нартекс истовремени и недељиви делови првобитног храма, затим уверљивост у опажању и закључивању о изворним спољним изгледима цркве, а посебно разматрања проблема полихромних декорација на фасадама у фрескотехници, о чијој орнаментици каже да потиче из декоративне пластике и илуминираних рукописних књига. Пажљиво пратећи излагање о доградњама на цркви у другој половини XII века, затим о обнови и преправкама у XIII и XIV столећу, које нису мимоишле ни живопис, стиче се убедљива слика о следу архитектонских промена на цркви и истовремено о путу истраживача ка изналажењу старих архитектонских облика овог уистину компликованог и занимљивог споменика. Пажљивом анализом свих архитектонских одлика и изучавањем стилских паралела и аналогја, Пепек је закључио да је кохерентна архитектонска целина Вељусе плод изванредног градитељског мајсторства и да је карактерише неколико важних компоненти. Прва се односи на сродност архитектуре Вељусе са архитектуром сакралних споменика византијске метрополе и њене околине, што се одражава у богатом фасадном рашчлањавању и живописном обликовању у складу са одмереним пропорцијама. Друга, пак, сагледава се у особености четвороконхалне основе која води порекло из источних области (Јерменија, Грузија) па се потом јавља у Светој Гори као тип, односно узор за изградњу храмова за монашке потребе, али искључиво у оквиру манастирских целина. Најзад, аутор претпоставља да је било извесних угледања на архитектуру манастирске цркве Св. Аксентија у Халкедону, где је ктитор Вељусе извесно време пред долазак у Струмицу био монах. Трећа компонента, по мишљењу писца, односи се на традицију македонске архитек-

туре, у којој је триконхонални тип цркве био дубоко укорееен, особито у времену Климента и Наума. У сваком случају, вељуски храм, нешто друкчије основе, носи у извесном смислу ознаке оног архитектонског типа цркава који је био распрострањен у прво словенско време и који се негује током византинизације, посебно у цветно доба градитељске активности средњовековне словенске Македоније.

Мермерна декоративна пластика и мозаички подови предмет су трећег дела књиге, у коме су документовано обрађени мермерни портали и натписи, мермерна олтарска преграда, затим мермерни фрагменти старе византијске сакралне грађевине пронађени у манастирском комплексу, мозаички подови у олтару и наосу, припрати и јужној капели. Сва мермерна пластика што се везује за првобитну цркву рад је добрих клесара, који су се угледали на искуства мајстора који су у претходном раздобљу у Македонији остварили неколико вредних каменорезачких дела. Кад је реч о олтарској прегради Вељусе, која је у доброј мери очувана, она има доста сродности с пластиком на надвратнику северног улаза у цркву Св. Софије у Охриду и украсима на капителима пронађеним у ХаџиКасумовој џамији у Охриду, датованим у XI и XII век.

Подни мозаички украс, привилегија малог броја средњовековних храмова у нашим областима, увек је знак њиховог репрезентативног значаја. Вељуски мозаички подни украс спада међу најстарије примере, а у стилскотехничком погледу уклапа се у мозаичке ансамбле неких грчких споменика XI века. (Св. Лука у Фокиди, Неа Мони на Хиосу, Ивирон и др.). Нека питања у вези са проучавањем старих мозаичких представа у сакралним објектима византијске културне сфере — па и вељуског украса — остаће, по Пепековом мишљењу, и даље отворена с обзиром на то да још не постоји потпун увид у споменике нити довољно специјализованих стручњака за изучавање ове уметничке гране.

У монографијама посвећеним споменицима чији уметнички инвентар по вредности надмашује значај архитектуре или њихову историјску улогу, увек се може очекивати да је поглавље о уметничкој заоставштини есенцијални део књиге. У случају Вељусе — споменика интегралних вредности, где се не може мерити шта је вредније: да ли њен историјски значај, архитектонска лепота или драгоценост живописа — такве разлике у погледу обухватности обраде појединих њених квалитета не могу се тражити нити пронаћи, једно ставно зато што је аутор њене монографије, свестан многостраности и немерљивости значаја свих компоненти овог споменика, на под-

једнако акрибичан и брижљив начин обрадио и изучио све аспекте у њеном целовитом културноисторијском и архитектонскоуметничком организму. Отуда се четврти део књиге, посвећен живопису и иконопису, битно не разликује од осталих поглавља; логично и срећно се везује за претходне текстуалне целине и научну документацију, с којима стоји у комплементарном односу. Па ипак, као историчар уметности, П. Миљковић-Пепек није могао да не посвети посебну пажњу проблемима ликовних вредности Вељусе и да их методолошки комплексније, исцрпније и свеобухватније не изучи и предочи читаоцима. То, свакако, не значи да овај део засењује остале обрађене вредности споменика (историја, архитектура) нити је то био пишчев циљ. Ако бисмо тражили разлоге због којих је живопис и иконопис у извесној мери потпушошћу научне обраде надмашио историју и архитектуру Вељусе, онда их треба најпре видети у Пепековој склоности ка сликарским вредностима споменика и његовим проценама колико су фреске, као чинилац, важне за упознавање места овог споменика у развоју византијске уметности и ширењу њеног утицаја.

У веома страдалом вељуском ансамблу утврђене су четири хронолошкостилске целине: најстарије фреске из раздобља од 1085. до 1093. године, живопис из друге половине XII века, живопис из XIII/XIV века и зидне декорације из XIX—XX столећа. Најзначајнији део зидног сликарства представљају најстарије фреске. Њима је аутор и посветио највећу пажњу. Зидне слике из најранијег периода дуго су у погледу датовања изазивале различита мишљења. Прва запажања односила су се на по количини скроман део декорација која се веома увећала открићима 1951, 1957/1958. и 1966/1970. године. Пепек је на основу историјских чењеница, стилских, иконографских и иконолошких анализа утврдио да првобитне фреске које прекривају зидне површине олтарског простора, наоса, припрате и јужне капеле потичу из раздобља између 1085. и 1093. године. Свој суд о датовању овог живописа претежно је засновао на историјским фактима које садрже писани извори данас похрањени у манастиру Ивирону. Исходи исцрпних дескриптивних анализа тематских и иконографских својстава преосталих фресака и иконолошких разматрања указују на подударност са подацима из историјских докумената на основу којих је писац могао да утврди хронолошки оквир настанка првобитних фрескодекорација. Уочене иконографске особености и специфичан декоративни програм са иконолошког становишта говоре о значају вељуског сликарства за историју не само македонског већ и византијског живописа. Изразита монашка вокација у заступљеном садржају одражава несумњив лични

удео епископа Мануила у избору тема, али се истовремено, како писац истиче, уочавају и акценти дворске византијске иконографије. Они се огледају у карактеру ктиторске композиције, затим у одмерености избора композиција и светитеља, који чине монументално конципирану иконографску шему типичну за ово време и доцније споменике византијске метрополе. Као и у архитектури, тако и у иконографији Вељуса представља својеврсну симбиозу и синтезу монашког и дворског уметничког схватања.

Кад је у питању стил најстаријих фресака, Пепек их доста сигурно опредељује у крај XI века. Стилсколиковне одлике фресака указују, по речима писца, на једну стилску генезу која се може пратити од оних ликовних струјања у историји византијског сликарства што су се зачала још крајем X и у првој половини XI столећа. Ова струјања су запљуснула читав низ споменика у Македонији и Грчкој. Њихово опште ликовно обележје се сагледава у монументалној сликарској обради, широком драпирању одеће и моделовању лица, као и загаситој гами колорита. У потрази за пореклом анонимних мајстора који су насликали најстарије фреске у Вељуси, Пепек је склон да верује у њихов долазак из Солуна, па чак и из Охрида, пошто су у то време већ била изједначена уметничка схватања у Византији и Македонији, а и нека особена стилска обележја упућују на могућност формирања сликарске радионице у седишту Охридске архиепископије.

Фрагментарно сачувано сликарство из друге половине XII века, откривено у егзонартексу 1966/69, јужном трему и доњем делу западне фасаде егзонартекса, иконографски и стилски показује сродност са фрескама у Нерезима, насталим око 1166. године. Штавише, писац верује да су исти сликари који су декорисали задужбину Алексија Комнина радили фреске у јужном трему егзонартекса Вељусе. Сликари Нереза и јужног трема Вељусе, као и они из Костура, припадали су, по Пепековом мишљењу, једном атељеу дворског сликарског схватања који је у Македонији био присутан, и веома активан, у шездесетим и седамдесетим годинама XII века, оспособљавајући изванредан број сарадника за самосталне домаће сликаре Македоније.

Сасвим скромни остаци фресака, оквирно датованих у XIII/XIV век, више служе као доказ о динамичној историјској слици уметничких промена Вељусе него што сами собом сведоче о неком целовитијем ликовноуметничком корпусу.

Живопис из XIX века нашао је место у овој монографији много више због ктиторске ком-

позиције која је покушај реконструкције првобитне ктиторске представе него због својих иначе минорних вредности. Пепек је, наиме, установио да је слика из XIX века умногоме сачувала битна својства првобитне ктиторске композиције, необично важне у разматрању иконографских обележја и коришћењу података за сазнања о другим питањима.

Веома је занимљив био проблем истраживања иконописа у манастиру Вељуси, што се лепо испољава у текстуалној целини и документацији посвећеним овој теми (стр. 235—248). Основни и полазни документ за изучавање иконописаних дела у овом споменику свакако је Инвентар — пописна књига из 1164. године — извор од непроцењиве вредности за проучавање манастирске ризнице. У Инвентару је забележено да се у цркви налази 35 икона, од који до данас ниједна није сачувана. Осам икона је имало сребрне и позлаћене окове, па се може сматрати да су, као најскупоценије реликвије, дарови царских личности и прелата. На мермерној олтарској прегради било је пет икона. Пепек је на основу података из Инвентара реконструисао изглед олтарске преграде са иконама из времена око 1164. године, чиме је, с дозом хипотетичности, остварио занимљив покушај. Сем тога, он је цртежом воспоставио могући изглед осам икона уведених у пописну књигу за које се верује да их је приложио ктитор Мануил. Не улазећи у основаност оваквог покушаја, за похвалу је труд да се максимално искористе подаци из Инвентара и стечена сазнања и да се оде даље од архивског исказа. У сачуваном фонду икоме у Вељуси налази се укупно 27 икона, од којих само једна потиче из средњег века. Реч је о Богородици са Христом — Одигитрији типа Елеуса — коју Пепек датира у другу половину XV века. Треба рећи да је аутор у поглављу о иконопису у значајној мери испунио задатак који се састојао у томе да унесе што је могуће више светлости у проблем првобитног иконостаса, без обзира на то што се може приметити да није увек имао довољно поузданих основа за предложене реконструкције, које ће, додуше, изазвати посебну пажњу научника, имајући у виду поступак и метод којим се користио и карактер података којима се служио.

Посебан, пети део књиге, заузима Анекс — преглед писаних изворних података о манастиру Вељуси. Овај преглед је заправо збир најважнијих писаних докумената о манастиру од 1080. до 1818. године. Документи су донети у изворном облику са паралелним преводом на македонски језик, чиме је омогућено њихово лакше и једноставније коришћење. Сви предочени писани извори пропраћени су неопходним и врло инструктивним ко-

ментарима. Веома је значајно што се овде први пут доносе сви писани извори о Вељуси сабрани у једну целину, поготово што су данас веома неприступачни и што су до сада објављивани у деловима. Овим се први пут и трајно омогућава потпун увид и научно коришћење документације прворазредне историјске вредности какву поседује ретко који наш споменик.

Студија *Вељуса* П. Миљковића-Пепека представља заиста свеобухватну монографску студију какву бисмо могли да пожелимо о многим нашим средњовековним споменицима. Највећа њена вредност несумњиво лежи у целовитости захвата свих питања значајних за науку, при чему свакако треба рећи да су одговори на њих, макар и не били коначни, проистекли из методолошки савременог и критички заснованог истраживачког приступа. Продубљена и обухватна испитивања овог споменика у доменима прошлости, архитектуре, зидног сликарства и иконописа, спроведена током конзерваторскорестаураторских радова и ван њиховог процеса, дала су, захваљујући Пепековом труду, оне исходе који су омогућили да се Вељуса у својој дуговременој прошлости, архитектонској сложености и сликарској слојевитости сагледа у новој и потпуној светлости. Заокружена научна слика о вељуској цркви Богородице Милостиве није само збир критички проверених ауторових сазнања о овом древном објекту, већ и озбиљан прилог бољем познавању средњовековне уметности Македоније. Стога ову обимну и прегледну студију треба прихватити не само као потпуну и исцрпну монографију једног од највреднијих македонских споменика, већ и као књигу која додирује, а понекад и покреће, битна питања у даљем изучавању развоја уметничких схватања у Македонији средњег века. Посебно је она видан допринос осветљавању оног снажног и незаустављивог процеса византинизације уметничких и градитељских схватања у македонским областима који је текао паралелно с политичким и идејним усмеравањем византијске експанзије. У том ширењу духовних, идеолошких, културних и уметничких утицаја, које је Пепек пратио проучавајући Вељусу, а у њенам контексту и остале споменике ове епохе, место и улога Охридске архиепископије све су више долазили до изражаја, што је овом књигом на одговарајући начин утврђено и објективно предочено. Конфронтација и међусобно прожимање водећих токова византијске уметности са вредностима македонских културних традиција, из чије је симбиозе почело да израста самосвојно уметничко схватање утемељено у упориштима аутономне Охридске архиепископије — постаће основа за потоње подстицаје у особеном развоју црквене уметности у овим крајевима. Сматрамо

отуда, да Пепекова књига управо има посебан значај за боље и потпуније разумевање генезе архитектонских, иконографских, идејних и стилских својстава споменика македонског круга, који су имали запажену улогу у развоју сакралне градитељске мисли у севернијим областима југословенског географског простора. Искусни зналци проблематике којом се бави ова књига можда ће Пепеку замерити за нека мање основана али привлачна решења кад је реч о македонској уметничкој традицији и постојању дамаћих сликарских стваралаца у XII веку, или се пак неће сложити са неким његовим виђењима идејних и стилских особености сликарства из раздобља коме припада Вељуса, али остаје чињеница да је његова књига узорна не само по томе како је настајала, с обзиром на темељна истраживања, већ и по томе шта доноси и саопштава.

Монографија *Вељуса* није само крупан и амбициозан ауторски подухват већ истовремено и немали издавачки напор с обзиром на наше постојеће издавачкоштампарске прилике. Као прва књига у едицији посебних издања Научног одељења при катедри за историју уметности са археологијом Филозофског факултета у Скопју, *Вељуса* представља одличан почетак и охрабрење да овакве организације, најчешће притиснуте немаштином и оскудицом средстава, могу да издају релативно репрезентативно ликовнотехнички опремљене књиге. Не без недостатака у свом укупном графичком представљању, чега је, вероватно, највише свестан сам аутор, *Вељуса* улази у ред књига које ће побудити пажњу културне, научне и стручне јавности и као дело дугогодишњег научноистраживачког рада једног угледног македонског историчара уметности и као вредан издавачки подухват у области приказивања непоновљивих вредности наше културне и уметничке баштине. Као научно дело, књига ће, верујемо, издржати пробу времена и суд историје уметности, а њену лепоту и драж највише одређују културноисторијске и уметничке вредности споменика којој је посвећена.

Радомир СТАНИЋ

Đ. Mano-Zisi, ANTIKA, Umetnost na tlu Jugoslavije, Jugoslavija — Beograd, Spektar — Zagreb, Prva književna komuna — Mostar, Beograd 1982, 126 илустрација у боји, 1 црнобела, седам цртежа.

Читање ове књиге и код обичног читаоца, као и код приказивача, изазива велику недоумицу у разним смеровима. Тим пре што је реч — имена у редакционом одбору и луксуана оп-

рема нас γ то уверавају — о амбициозном подухвату издавача из Београда, Загреба и Мостара, на југословенском (или међурејубличком) нивоу, којим би (читавом серијом књига) географски и хронолошки било обухваћено уметничко стваралаштво на територији Југославије. Судаћи по исходу издања за античко раздобље у Југославији, γ питању је не баш срећан избор начина представљања грађе. Основна намера је, изгледа, била да се на веома малом броју страна (60), без бележака и литературе, и са ограниченим избором илустрација, представи ово, за нашу земљу изузетно важно и споменицима богато раздобље, које ће, вековима доцније, бити основа и за најзначајније стваралаштво на овом тлу — средњовековно сликарство.

Намера је била да се антички период у нашој земљи прикаже свеобухватно, на синтетички начин, користећи се делима свих подручја уметничког стварања: монументалном скулптуром, керамиком, ситном пластиком, монументалном архитектуром, урбаним планирањем, мозаиком, фреском. Аутор, један од најистакнутијих познавалаца антике у нас, исто тако знан и као теренски истраживач (Стоби, Царичин Град), дугогодишњи кустос Народног музеја и професор на Филозофском факултету у Београду и овде је потврдио свој ауторитет, барем када је у питању представљање знања о античким споменицима наше земље. Највећи број поменутих споменика је тачно укратко дефинисан и хронолошки, понекад и стилски, омеђен. Невоља је у томе што поменути велики материјал захтева далеко више од шездесет страница текста, колико књига има. Тако књига није ни популарно издање намењено љубитељу старина, нити поуздан приручник студенту и зналцу. Првome не због тога што далеко највећи број поменутих споменика неће једноставно имати где да нађе, због непостојећих одредница у белешкама или γ основном тексту, а другome из истих разлога и, још више, због ускраћене приручне библиографије. Ове недостатке је утолико важније истаћи јер на српскохрватском још не постоје стручне монографије и приручници о античкој уметности на тлу Југославије. Стање је исто кад је реч о античкој уметности уопште, ако се изузме књига Б. Гавеле *Историја уметности античке Грчке*, методолошки одавно превазиђена. Ово можда и није прилика да се подсетимо и на друге озбиљне недостатке од којих пате хуманистичке дисциплине које се у нас баве антиком, а чије би отклањање довело у повољнији положај и читаве групације националних наука које се баве средњим веком, непосредно ослоњеним управо на антику.

Текст је подељен на поглавља по мешовитом и недоследном хронолошко-медијском критерију-

му, али не и географском, што би и те како имало оправдања. Прво поглавље („Блиски сусрет“) је историјски увод у хеленизацију наших територија, које су одувек представљале јединствен етнички сплет разних мањевише балканских народа: Илира, Трачана, Дакогета, Кимера, Скита и других, са мешто ширим општим делом о Грцима. Други део („Архаика“) посвећен је уметности архајског периода, код нас заступљеног углавном илирским налазиштима са хеленским импортом или мање или више хеленизованим илирским материјалом, али и чисто илирским рукотворинама, међу којима се посебно издваја налаз из Требеништа. Треће поглавље („Грчка класика и хеленизам“) бави се раздобљима која само у јужним крајевима земље одају континуитет хеленског стварања из претходне епохе, док су северни делови и приморско залеђе потпали под Келте и њихов уметнички утицај. У четвртом одељку („Келтска инвазија“) сажето је изнета историја овог великог племена на нашој територији, која започиње крајем IV в. пре н. е. великом миграцијом овог народа из Галије на европски југоисток и Малу Азију. Извесни карактеристични облици келтског латена преживеће све до времена пуне романизације Балкана. Кратка историја наших земаља под римском влашћу дата је у петом поглављу („Римска Империја и наше провинције“), а предмет шесте („Урбанизација и романизација“) је установљење и учвршћивање римске власти на нашем тлу, зачето са Августовим принципатом. Култови неговани γ ово време одражавају типично стање широм провинција, где су локална божанства претрпела „interpretatio romana“ у називу или понеком атрибуту, а наставила да буду поштована. Седмо поглавље („Уметност и занатство“) односи се на монументално клесарско стваралаштво и уметничко занатство овог раздобља, као и на мозаике, што и јесте највећа вредност античке уметности γ нас. Осми део („Касна антика“) посвећен је последњем античком пориоду, који је и на нашем подручју дао многе хришћанске богомоље, од којих су неке међу најлепшима у епоси, попут Еуфразијеве базилике у Поречу.

После овега, није јасна замисао са којом је ова књига начињена. Многобројно помињање градова (без карти и цртежа), појединачних споменика, ситне пластике, монументалне скулптуре (без фотографија — све то као недокументовано остаје без икаквог одјека. С друге стране, неки добро познати субјекти представљени су и са четири (Гамзиград) и пет фотографија (Диоклецијанова палата), што није у складу са обимом текста посвећеног управо овим споменицима. У овако сумарном тексту и сажетом обиму није било места за детаљније описе, па се оцене о појединачним споменицима уклапају γ некакву синтетичку слику

епохе. С друге стране, ова слика и сама није јасна с обзиром на поделу материје по нестабилном историјскомедијском критеријуму. Изгледа сасвим непотребна, на пример, подела римског раздобља чак на четири поглавља („Римска империја и наше провинције“, „Урбанизација и романизација“, „Уметност и занатство“, „Касна антика“), чији је плод да се споменици исте епохе (каснантичке), као Гамзиград, наводе у два различита дела (мозаици у једном, скулптура у другом). Није, на жалост, искоришћена прилика да се већим бројем мањих илустрација прикаже бар већина поменутих споменика, поготово што се стиче утисак да се аутор користио фотографијама свих помињаних објеката. Недостатак је утолико тежи што текст није праћен белешкама које би омогућиле да читалац фотографију траженог споменика пронађе на другом месту.

Огромно искуство омогућило је аутору да углавном тачно хронолошки и стилски одреди материју, у чему има и неких нових, прецизнијих, датовања и лепих запажања, као и бројних асоцијација на друге античке споменике у свету. Штета је и што се са сувише згуснутим и брзометним излагањем материје удружило и превише штампарских, граматичких и логичких грешака, које су већином могле да се избегну коректорским и лекторским радом. На душу овог потоњег иде и веома уочљива шароликост у навођењу имена градова, где се, на пример, Пула назива Pola, а на истој страници даље: „Parentium, Jader, Salona, Risan, Budva, Ulcinj“ (стр. 79), и без икаквог видљивог разлога три последња града називају словенским именима. Популарности и пријемчивости текста смета и превелик број стручних израза, често сувишних и непотребно латинизованих. Колико је конфузна употреба стручних термина нека се види и из овог (насумце изабраног) примера: „U logorima via principalis i praetoria odgovaraju kardodekumanu sa hramom i pretorijem u centru“ (!).

У сваком случају је за жаљење што труд аутора, који у себи свакако садржи деценије претходног рада и студија и огромног сабраног искуства, излази у облику, чини се, пребрзо писаног текста, са неодговарајућом документацијом. Истини за вољу, највећи део фотографија је одлично снимљен и репродукован (изгледа посебно за ово издање), мада су понеке и на аматерском нивоу. С обзиром на све недостатке које има, али и на малобројне врлине, књига може да буде и прекретница и, пожелимо то, озбиљан подстицај свима који проучавају или ће проучавати античку уметност на нашем тлу, уз разматрање многобројних споменика поменутих у овом издању, од којих је изванредан број још необјављен. На крају, требало би свеколикој југословенској архео-

логији и историји уметности што мање овако безразложно свечарских и исхитрених издања, а што више оних правих, макар и ситније и мање луксузно штампаних, па и у црнобелој опреми.

СрђанЂУРИЋ

Дејан Медаковић—Динко Давидов:
СЕНТАНДРЕЈА,

Београд, Југословенска ревија, 1982, стр. 196 +
илустрације у тексту + колорфотографија.

Истраживање и проучавање уметничких споменика српског порекла у областима ван граница данашње Југославије одређивало је меру наших сазнања не само о њиховим иконографским, стилским и естетским вредностима већ и степен познавања оних судбоносних историјских, друштвених, културних и духовних прилика у којима је српски народ, одвојен од матице, стваралаштвом чувао свој идентитет и постављао темеље својој будућности. У пределима преко Саве и Дунава, где су се наши преци таласима сливали пред налетом и одмаздом Турака да би 1690. под Арсенијем Чарнојевићем доспели у највећем броју на ово тло, Срби су војевали тешку и дуготрајну борбу за очување свог националног бића. Стешњени строгим мерама и суровим условима туђине, наши прадедови су жилаво и упорно одолевали асимилацији успевши да у новим географским просторима оставе дубоке трагове у свим областима живота и стваралаштва. Незаустављиви процеси ипак су учинили своје: наших људи тамо готово да нема, али су зато остали споменици као сведочанства некадашњег поноса и славе

Сентандреја је била само једна од многих српских колонија у Угарској, духовно и друштвено организованија и кохерентнија од других српских заједница, са одликама изразито виталне особености. Њоме је успостављала мостове са савременом духовношћу шире угарске средине и истовремено неговала и чувала властите вредности и обележја којима је учвршћивала своју јединственост. Кроз све облике привређивања, друштвеног и културног испољавања Срби су се у Сентандреји без виднијег заостајања укључивали у све важније токове европеизације, проналазећи у тим процесима пут ка перспективи. Другим речима, никада не раскидајући везе са матицом, Сентандреја је спонтано али снажно израстала у ново духовно жариште, из којег ће исходити нови облици

сваковрсног стваралаштва. Градитељство, урбанизам, сликарство, примењена уметност, литература и друге дисциплине добиће у овој модерној српској грађанској средини основе на којима ће се усмеравати путеви будућег прогресивног развитака.

Више од једног века постепено смо стицали фрагментарна, али важна сазнања о феномену Сентандреје, али због њихове оскудности нисмо могли никада да успоставимо праву слику о значају њене културне и уметничке баштине. Тек појавом ове целовите књиге почињемо као на длану да сагледавамо све слојеве сентандрејског ткива, један потресни и драматични древни свет у коме је све знамење историје и белег својеврсне културе и уметности.

За зналце као што су аутори овог значајног дела, Д. Медаковића и Д. Давидова Сентандреја је могла бити мање искушење као предмет истраживања него као осведочење чињеницом да треба написати монографију о граду у коме више нема потомака оних који су стварали његове вредности. Суочени са његовом историјском судбином и судбином других већ давно угашених српских етничких и уметничких заједница у овим крајевима, писци су приступили обради сентандрејског интегралног наслеђа са дубоким осећањем националног дуга, дакле дубље и инспиративније него обично, из чега је произишло штиво двоструких вредности — научне и литерарне.

Са надахнутим предговором књижевника Бошка Петровића, књига *Сентандреја* има две ауторске целине. Прва је из пера Д. Медаковића, под насловом „Изучавање српских старина у Мађарској”, а друга „Српски културноисторијски споменици Сентандреје”, са додатком „Српска црквено-уметничка и научна збирка”, коју је написао Д. Давидов.

Годинама се бавећи изучавањем српске уметности у Подунављу, Д. Медаковић је данас водећи познавалац сложених уметничких и културних збивања у XVIII и XIX веку на овом простору. С таквим искуством и угледом, он је готово био предодређен да напише текст којим ће на сажет и прегледан начин широко осветлити не само проблем изучавања српских старина већ и са изванредном прецизношћу вредновати токове и достигнућа у градитељском, сликарском и књижевном стварању Срба у Мађарској у веку просвећености и раздобљима испред и иза ове епохе. Тачно уочавајући кључне вредности које су имале прекретнички значај у развоју уметничке и духовне мисли наших сународника у будимској епархији, он је изрекао оцене које ће трајно обогатити нашу историју уметности овог времена, којој је, уосталом, и сам постављао темеље као науци савремених интердисциплинарних обележја.

У првом делу своје текстуалне целине, Д. Медаковић је брижљиво и прегледно предочио резултате досадашњих истраживања српских старина у Угарској, задржавајући се на личностима и њиховим делима које су највише допринеле познавању српске уметности у Угарској од половине прошлог века до нашег времена. Прве подстицаје за истраживање српских старина у Мађарској дали су странци, посебно они из развијених културних средина, у којима су се развијале и јачале идеје историзма. Интересовање наших људи за дела предака развијало се неговањем свести о величини и слави српске прошлости. Већ поткрај века просвећености појављују се прве монографије наших манастира (Месић, Златица, Фенек). Оснивање Друштва српске словесности 1841. и Народног музеја у Београду обележило је осмишљена настојања да се систематски испитују српски споменици у Угарској. Под окриљем и материјалном помоћи ове прве српске научне организације почела су трагања за сачуваним документима о српском живљу и његовим споменицима. Друштво ангажује радознале и патриотски настројене личности као што је Гаврило Витковић, који је сабрао доста грађе доцније много коришћене у модерним историографским делима. Пред први светски рат запажен допринос проучавању српске историје у Угарској дао је проф. Павле Софрић, родом из Сентандреје. Његово дело *Моменти из прошлости и садашњости вароши Сентандреје*, штампано 1903. у Нишу, представља најобимнију монографију о овом главном српском духовном и економском средишту у Угарској. Вредан је пажње рад др Бошка Петровића *О култури староседелаца Срба у Угарској* објављен у „Бранковом колу”. Уочи другог светског рата, мађарске и румунске српске старине истражују Радослав Грујић и Лазар Мирковић, који своје резултате објављују 1950. године. И мађарски стручњаци Michael Ferdinand и Ludvig Dogolak објављују 1941. сажету синтезу *Ungarn und Südslawen*, која осветљава мађарскојугословенске политичке и књижевне везе. Несумњив значај у проучавању историје Срба у Мађарској имају дела Душана Поповића (*Срби у Будиму од 1690. до 1740*), Ивана Јакшића (*Срби у Столном Београду*) и Стеве Ђурђевића (*Срби у Сегедину*), а за боље познавање српске уметности у овим областима не могу се мимоићи прилози Voit Pala, Сретена Петковића, Павла Васића, Стојана Вујичића, Арпада Шомађија и других који су објављени шездесетих и седамдесетих година.

За последњих десетак година историчари уметности су највише учинили на проучавању наших старина на подручју данашње Мађарске. Прво место међу њима свакако заузима Динко Давидов, који је двома књигама, *Иконе српских цркава у Мађарској и Српска графика XVIII*

века, дао поуздане историјскоуметничке оцене материјала и функционално их повезао са целовитим током српске уметности у XVIII столећу. Д. Медаковић из разумљивих разлога није истакао властите заслуге у проучавању уметности Срба у Мађарској, који је, може се слободно рећи, имао прекретнички удео у савременим настојањима наше историје уметности и обележио својом личношћу њен посебан ток усмерен ка проучавању наше културе и уметности у Подунављу.

Други део свог текста Д. Медаковић је посветио настојању и праћењу стваралачких токова који су српски народ у Угарској повезивали са европским културним струјањима и оних што су одражавали жилаву борбу за очувањем властитог ентитета. Пре велике сеобе Срба, када се српски живаљ знатније умножио, Срби су у Угарској имали евоју црквену организацију, што сведочи постојање манастира Грабовца који су основали одбегли монаси манастира Драговића 1593. године. Иако је српска уметност у овим крајевима пре 1690. недовољно проучена, писац сматра да су темељи монументалне српске архитектуре постављени обнављањем запустелих манастира и цркава што су их напустили католички монаси и зидањем дворских црквица и капела. Као најзанимљивији пример он наводи Ковиљску цркву на Чепељском острву, једну од најстаријих преосталих православних богомоља у Угарској. Први пут се спомиње 1211. године. Током турских ратова храм је опустео да би га напуштеног, половином XV века, преузели српски досељеници који су се брижљиво старали и остављали видљиве трагове својих градитељских и ликовних амбиција. Од средине XVIII века Подунавље је било поприште на коме су се укрштале традиционалне тежње и стремљења која су допирала из Украјине. Зографски иконографски радови у више српских цркава сведоче о верности традицијама архаичних облика. Западњачки утицаји, међутим, прихватани су посредним путем — понајвише „из проверених јужноруских источника“. Заједно са ученим духовницима из Украјине долазили су уметници и остављали своја дела у српској средини окренутој према моћној словенској земљи Петра Великог. Једно од најпрогресивнијих украјинских дела настало је у Преображенској табачкој цркви у Сентандреји — иконостас који као јединствена уметничка целина одражава ликовни тренутак карловачке митрополије. Међутим, променом друштвених односа мењале су се и уметничке прилике и схватања Срба. Све више су пуцале везе са конзервативним уметничким облицима, а пут ка европеизацији и модернизацији постојао је све јаснији. Настају дела која све више одражавају заокрете према барокним схватањима и опраштање од зографске уметности. Аутор истиче

неколико примера који илуструју продоре нових ликовних идеја, а затим појаву српских сликара у чијем уметничком поимању нема ничег што би одавало верност традицијама (Васа Остојић, Јован Поповић, Арса Годоровић, Павел Ђурковић и др.).

Економски успон Срба постакао је изградњу црквених и профаних грађевина у Угарској. Граде се складни монументални храмови у Будиму, Острогону, Мохачу, Батосеку, Болману, Дуна Сечују, Медину, Моноштору, Печвару, Сигетвару, Батоњи, Сиригу, Стоном Београду и др. Највећи домет градитељство је управо достигло у Сентандреји, где је током XVIII века подигнуто седам цркава. У стилском прегледу српске цркве у Мађарској следе једноставна базиликална решења са барокним облицима испољеним највидљивије на звонцима. Карактер унутрашњости цркава остао је веран ренесансним схватањима функције светла, које је равномерно распрострањено у свим деловима грађевине. Кад је реч о осталим архитектонским тековинама Срба, писац истиче присуство урбанистичких целина, од којих је најбоље очувана она у Сентандреји. Обележја барока, елементи рококоа и класицизма уочљиви су на овим агломерацијама које још живе „некаквом лирском јасноћом и прозачном меланхолијом“.

Задржавајући се на појединим облицима културне делатности Срба у Угарској, Д. Медаковић посебно наглашава улогу монаха пребеглих у ове крајеве из манастира Раче на Дрини — Рачана, који су интензивно радили на преписивању књига за богослужбене потребе и снабдевали храмове овим реквизитима све до четрдесетих година XVIII века замењујући недостатак штампарије. Њихов неуморни рад чинио је спону са старом духовном баштином, чиме је обезбеђиван сигуран ослонац у очувању угрожене вере Срба ове до појаве руских штампаних књига. Рачански преписивачи и књижевници и њихови следбеници, као и други свестраније обдарени ствараоци (Гаврил Стефановић Венцловић) оставили су књижевно дело споменичке вредности и отворили процесе у развоју књижевног стваралаштва у коме ће тек доћи до изражаја потоње индивидуалности као што су Ј. Мушкатиоровић, Д. Обрадовић, С. Мркаљ и други.

Полетно и однегованим стилем писано, Медаковићево штиво закључено је драгоценим опажањем о значају уметничке и културне баштине Срба у Угарској. По његовим речима, културна баштина угарских Срба је један од битних, угаоних каменова свих вредности које је овај народ назидео током XVIII века. Ништа није могло да утиче на основне захтеве српског народа „да у туђој и многонародној

држави сачува своју посебност и да у црквеноканском погледу и даље негује своје историјске везе са матичном црквом у Пећи". Нашавши се на тлу моћне империје и изложени опасностима да изгубе своје биће, Срби су, не прекидајући духовне везе са старим завичајем тражили најпре под окриљем Русије пут ка опстанку и еманципацији, да би затим све више бивали свесни да је њихова судбина повезана са захтевима простора и времена у којима су живели. Српско друштво је сазревало и долазило до сазнања да само прихватањем западноевропске културе и уметности може постати кадро да истраје и да се интегрише у превладајуће друштвене токове земље на којој се нашло. Тиме је оно постало водећа идејна и културна снага свег Српства, захваљујући чему је српској револуцији 1804. било обезбеђено сигурно идејно предводништво а самим тим и жељени исход.

У овом знатно обимнијем тексту, Д. Давидов је методично и обухватно обрадио сва важнија питања генезе Сентандреје као најистакнутијег српског насеља у Угарској, стварања њених урбанистичких, архитектонских и етнографскоисторијских вредности и свих оних ознака које овај снажан духовни центар чине посебним и самосвојним организмом. У праћењу настајања и развика ове особене насеобине, која је стално учвршћивала свој идентитет, Д. Давидов је испољио изванредан смисао за научно засновано и књижевно надахнуто казивање о многим својствима овог културног, трговачког, занатског и изнад свега национално компактног средишта угарских Срба. Следом тог казивања у пуној светлости сазнајемо многа збивања и појаве што их досадашњи истраживачи нису довољно уочили нити приказивали. Заправо, из пицевих запажања о том унутарњем животу, о души Сентандреје, о атмосфери у којој је она живела, дознајемо много више него из других штива која су нам била доступна. Разуме се, у средишту свега су културна и уметничка догађања, људи који су били идејни предводници и ствараоци који су градили лик и суштину Сентандреје. Јаша Продановић је насликао Сентандреју у XIX веку, а Д. Давидов је лапидарно и снажно скицирао њен живот и мисао у претходном столећу користећи архивска документа и уметничке спо-менике. У поетици доживљавања и докучивања XVIII столећа у овом „светилнику Српства“, којом је испуњен писани исказ аутора, има нечег сетног и дирљивог чему је непосредно исходиште садашња судбина Сентандреје. У делу текста насловљеном „Почеци“, између чијих редова је настањена нека истраживачева туга која се претаче у радост откривања, забележени су сви важни и преломни тренуци у заснивању свог српског станишта и утемељавању његове културне будућности. Ликови заслужних људи, њихова дела и доприноси сме-

њују се протицањем времена које је овом градићу ударадо лако препознатљиве белеге.

Сентандреја никада није измицала преображајима који су захватили овај део аустријске империје. Она „убрзо подиже главу, стреса са себе изанђалу копрену левантских навика, упиње, се из петних жила да се покаже у новом руху, да се докаже пред собом и пред радозналим погледима суседа и оних из удаљенијих вароши по целој Карловачкој митрополији" — вели Давидов уводећи нас у барокно доба — епоху у којој је Сентандреја доживела овој културни врхунац и истовремено и почетак свог умирања. Првобитне цркве брвнаре скромних димензија и једноставних облика ишчезавају, а наместо њих настају нове барокне цркве „складног стаса, лепих облика, накићене и урешене иконостасима различитог позлаћеног дубореза, иконама непознатих зографа и знаних иконописаца..." У другој половини XVIII столећа Сентандреја је била право радилиште. Ни у једној српској вароши Угарске никада није било толико дунђера, цимермана, каменорезаца, дуборезаца, позлатара и иконописаца као у овом растућем граду од пете до девете деценије просветитељског века. Све је у овом узаврелом и полетном граду у области стваралаштва на својим плећима изнело скоро само једно покољење. Неколико његових колена обезбедило је овој урбаној средини интегритет и посебност.

У барокном успону Сентандреје водећу идејну улогу имало је неколико црквених прелата, међу којима је Арсеније IV Јовановић Шакабента схватио да је барокни преображај српске уметности на подручју карловачке митрополије историјска неминовност. Сентандреја је била најоданија свим уметничким струјањима, па је врло брзо израсла у значајно средиште из којег су се ширили подстицаји у промени уметничких схватања. У грађењу цркава највише је долазило до изражаја нови градитељски дух, а на иконостасима што су красили њихове ентеријере огледала се смена старог и новог ликовног укуса економски ојачале клијентеле. Уобличавањем нових сакралних и профаних грађевина и успостављањем урбанистичкоархитектонских целина у другој половини XVIII века, Сентандреја је ушла у цветно доба барокног живота — једину целовиту стилску епоху њеног уметничког развика.

Седам цркава, чијих се „седам звоника огледају данас у Дунаву и помно чувају уметничка знамења на крајњем северу давних српских сеоба", чине данас највредније споменике сентандрејске културне баштине, при чему се не могу порећи изразите просторне и амбијенталне вредности старих агломерација овог града. Сваком овом споменику, поред општих разматрања сентандрејске архитектуре и културе у

којима су истакнуте и валоризоване битне тековине, писац је посветно текстове у виду малих језгровитих монографија, узорно и понесено писане, у којима поново откривамо све ауторове врлине поузданог истраживача и изврсног списатеља. Сва ова здања неједнаког архитектонског домања и разноликог ликовног израза њихових иконостаса обележавају лик питоме и барокне Сентандреје и чувају њен прворођени и изворни облик. У животописима ових цркава, у њиховим уметничким садржајима и стилским вредностима, које Д. Давидов на најприкладнији начин саопштава и предочава сходно исходима дугогодишњих истраживања и проучавања, сагледавамо живот грађанске средине која се развијала и знала да испољи смисао за пријемчивост према новинама и да се укључи у кретања која су захватила широка пространства аустријске царевине и овај део Европе. Све без изузетка са звонницама мање или више изражених барокних облика, мање или више рашчлањених и профилисаних фасада, сентандрејске цркве (Саборна или Београдска, Пожаревачка, Преображењска, Благовештењска, Типровачка, Збешка и Оповачка) својим називима или неким другим својствима означавају своју припадност и ктиторско порекло, чиме истовремено дубље одражавају колективну приврженост старом завичају за који су одбегди српски верници све више били свесни да му нема повратка. Ова древна знамења, висином својих витких звоника наднесена над магличастим и сетом обвијених сентандрејских видика, чувају успомену на достојанство и част честитих Србаља које је матица историје однела у туђину да би умрли са неиспуњеним надама и вечном жудњом за далеким завичајем.

Давидов је у овој књизи написао поглавље о Српској црквеноуметничкој и научној збирци — музеолошкој поставци која је коначно уређена 1981/82. године. Јединствена у музејској мрежи Мађарске, ова збирка, богата драгоценим документима и изванредним уметничким делима, приказује „историјскополитичку слику о Србима из ових крајева, о сеобама, привилегијама, општинама, трговачким друштвима, занатским цеховима". Из осврта на поједина значајнија уметничка дела која се чувају у овој збирци може се видети у кодикој је мери малобројна српска кдијентела пре велике сеобе Срба била одана средњовековним уметничким традицијама. Већу скупину дела сачињавају иконе и друге уметничке творевине настале или донете у будимску епархију после сеобе, у XVIII и почетком XIX века. По свом пореклу, иконографско-стилским особеностима и другим обележјима у овој скупини се уочава некодико целина на основу којих се могу пратити разнолики уметнички домања и истовремено прекретнички преображаји који ће захватити културу и уметност угарских Срба,

Уз богат и стари књижни фонд и друге вредности, ова збирка је од непроцењивог значаја за потпунија сазнања о „стремљењима и духу једног дела српске нације која је стицајем историјских околности закорачила предалеко на север и запад", где је отргнута од свог корена успела не само да одоли свим искушењима ветрометине у којој се нашла већ и да се достојанствено „духовно огласи и обележи".

Захваљујући труду Д. Медаковића и Д. Давидова, историчара уметности и најистакнутијих познавалаца културних и уметничких збивања у прекодунавским српским колонијама, Сентандреја је добила заслужену монографију којом су на најбољи начин отворене све ризнице њене уметности, осветљени културноисторијски оквири у којима је егзистирала и мостови кси су је повезивали са матицом и осталим савременим светом. „Сентандреја" је за наше прилике репрезентативна ликовнотехнички опремљена књига, за коју се чак може рећи да је луксузна, посебно због обиља беспрекорних колорфотографија чији је аутор Миодраг Ђорђевић. Пре се, међутим, може казати да је вредношћу својих текстова, извршним избором илустрација и сјајним цртежима арх. Војислава Матића, као и културом којом је уређена — дело које нам је управо недостајало. Намењене културној, научној и широј јавности, оно није изневерило ниједан од захтева да би остварило вишестрану комуникацију са свеколиким читалаштвом: са подједнаком присношћу користиће је радознали истраживачи и љубитељи старина чији ће се круг засигурно ширити благодарећи оваквим издањима. Штавише, својим битним обележјима може да послужи као образац за будуће подухвате ове врсте. Заслуге за његову лепоту припадају „Југословенској ревији" — узорном издавачу којем дугујемо признање што је савременом свету штедро и зналачки приказао још неке наше споменике.

Радомир СТАНИЋ

АНТОЛОГИЈА ГРЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ — ДОМАЋА АРХИТЕКТУРА У ГРЧКОЈ ОД XV ДО XX ВЕКА

Издање Министарства за културу и науку Грчке;
уредник Јордан Димакопулос, Атина 1981.

(72 странице текста. 357 страница прилога — цртежи и
фотографије — и 141 страница библиографских
података)

Савремени период је обележен израженим
интересовањем за очување градитељског наслеђа

те се на међународном и националном плану предузимају многобројни подухвати спасавања и оживљавања архитектонске баштине. Доскора је поклањана пажња само појединачним објектима — споменицима из протеклих епоха — или, у ређим случајевима, изолованим градитељским целинама или археолошким локалитетима који, ни просторно ни садржајно, не припадају савременој урбаној матрици. У новије време, истраживање градског идентитета насеља са богатом историјском традицијом, кроз историјску и градитељску трансформацију њихових језгара, представља кључно питање. „Прочишћавање“ градске мреже и, тамо где је могуће, обнављање старих просторних односа, који леже у основи савременог града, представља данас уобичајен поступак у оквиру реконструкције урбаних целина. Такав поступак налаже и исцрпније проучавање целокупног архитектонског наслеђа, које се више не посматра само кроз остатке ексклузивних грађевина појединих епоха, већ као трајан процес грађења у коме објекти и њихов међусобни однос пружају стварну слику оригиналне урбане схеме. Низу подухвата који доприносе расветљавању питања историјске архитектуре припадају и стручне публикације, у којима се разматра архитектонско наслеђе једне земље, или ширег подручја, с циљем да се очува и активно укључи у савремени град.

Антологија грчке архитектуре представља свакако такав покушај, вредан пажње и изузетно значајан, будући да је реч о првој публикацији те врсте у Грчкој. Како се истиче у уводном делу ове књиге, грчка јавност је у новије време показала веће занимање за конзервацију и заштиту изванредног архитектонског наслеђа које хронолошки обухвата период од антике до XX века. У таквој клими, грчко министарство за културу и науку је предузело финансирање и штампање *Антологије*, чији је главни уредник архитект др Јордан Димакопулос.

У земљи изузетно богатој античким архитектонским наслеђем, византијским и поствизантијским, требало је да прође доста времена да се пажња јавности и појединаца усмери ка оном делу градитељске баштине који нема светски значај, али је изузетан у националним оквирима. Тако је Плака, позната четврт Атине, тек недавно постала занимљива урбанистима, планерима и историчарима архитектуре. Тај конгломерат градитељског опуса из најразличитијих епоха, скупљен на тако малом простору, систематски се обнавља заједничким напорима грчке владе, разних удружења и, свакако, становника те четврти. Слично се догађа и на другим местима широм Грчке: у Нафплиону на Пелопонезу, Хањи на Криту, или Ији на Санторинију. То буђење грчке стручне јавности у погледу до сада за-

постављеног дела градитељског наслеђа је свакако охрабрујуће, како истиче уредник *Антологије*, али, истовремено, овај тренд није захватио све области у којима се налазе зоне обележене као подручја за конзервацију. Савремени пројектантски захвати, означени као реконструкција градова, довели су до промене физиономије градских слика — на хоризонтима *нових старих* насеља неочекивано су појавиле се вертикале облакодера, потпуно неуклопљене у постојећи градски пејзаж. Као подстрек архитектима и другим стручњацима који се свесрдно залажу за очување архитектонског наслеђа у целини, и да би се унапредила систематска проучавања поствизантијске и профане архитектуре после 1453. године, Министарство за науку и културу Грчке је пре неколико година започело скупљање архитектонских цртежа, старих фотографија, гравира и друге илустративне грађе, с намером да прикаже изузетну разноликост типа грчког становања у том периоду. Тако је и настала књига у чијем наслову грчку реч антологија *αυτοαογία* треба прихватити у њеном елементарном етимолошком значењу.

уводном делу књиге (11—15 стр.) министар за културу и науку Грчке Андреас Андрианопулос, укратко је истакао основни циљ ове публикације. У следећем поглављу (16—34. стр.) Јордан Димакопулос најпре истиче значај и развој истраживања у области грчке „домаће архитектуре“ у XIX и XX столећу. Он закључује да су тек после II светског рата истраживања у овој области прерасла у озбиљне научноистраживачке пројекте, највише захваљујући малом броју грчких историчара архитектуре, у периоду око половине XX века.

одељку који следи и аутор посвећује пажњу неким питањима развоја ове архитектуре и поставља их проблемски, не претендујући да пружи одговор, већ да подстакне будуће истраживаче. Типови и облици грађевина, њихова унутрашња и спољна архитектонска обрада, путеви развоја и спољни утицаји — западни или оријентални — само су део низа питања отворених у књизи. Приступ грађи се заснива на хронолошкој и географској анализи градитељског наслеђа, обухватајући скоро све области у којима се развијала хеленистичка архитектура, преко византијске епохе, периода турске окупације, до почетка XX столећа.

Кроз четири посебна поглавља, означена као прилози, изнета су нека битна питања која се односе на историјску архитектуру. У првом прилогу (35—42. стр.) објављено је низ текстова познатих грчких научника из XIX и XX века (П. Михелис, С. Запелиос), Г. Сеферис, А. Орландос, Д. Пикионис и др.), који се односе на грчки пејзаж, градове и споменике, с намером да се прикаже историјат савремених

раоположења према чувању грчког архитектонског наслеђа.

У другом прилогу (43—51. стр.) објављена су међународна документа и декларације из области заштите европског архитектонског наслеђа — Венецијанска повеља (1964) и Амстердамска декларација (1975), чијем је стварању Грчка допринела својим активним учешћем.

Трећи одељак (53—57. стр.) садржи неке делове савременог грчког законодавства које се односи на евидентирање, заштиту и конзервацију грађевина из XIX века, као и на зоне означене за конзервацију и историјске просторне целине.

У четвртом прилогу (59—69. стр.) објављене су целовите листе свих локација (градови, села, праисторијски, класични и римски локалитети, византијски остаци — цркве, манастири и средњовековна утврђења) широм Грчке. У овом табеларном прегледу споменика, сложеном према географским подручјима, означен је број и датум одређеног законског прописа који се односи на сваки појединачни споменик. У следећем одељку је дата комплетна библиографија подељена на два обимна поглавља (аутори Ј. Димакопулос и Атина Христовиду). Први део библиографије (76—133. стр.) садржи преглед публикација које се односе на домаћу грчку архитектуру од XV до XX столећа. Да би тај материјал приближили истраживачима, аутори су га поделили у неколико одељака. А (76—86) извори и документа, Б (86—91) неокласицистичка и грчка неокласична архитектура и Ц (130—133) грчка станишта на Кипру, у јужној Албанији (сев. Епир), Бугарској и Малој Азији.

Друго поглавље библиографије (134—198) односи се на конзервацију у Грчкој и у свету. Ради једноставнијег коришћења, такође је подељено на више одељака: грчко и страно законодавство (134—141), историја и теорија конзервације (141—144), капитална дела (144—150), подручја конзервације (150—159), конзервација историјских структура (159—164), фасаде (164—165), садржај улица (165), нови и стари објекти (165—168), јавни радови (168—171) и обука архитеката, занатлија и технологија (171—173). По замисли аутора, тај исцрпан преглед треба да послужи и грчким и иностраним стручњацима који се залажу за очување архитектонског наслеђа у својој средини.

Веома значајан део све публикације посвећен је ликовним прилозима (цртежи и фотографије), који су сврстани тематски у 11 поглавља: велики урбани центри хеленизма — Константинопољ, односно Истанбул, Солун и Смирна, представљају садржај првог одељака. Затим следе: II — Пелопонез, III — Централна Грчка, IV — Евија тј. Еубеја, V — Атина и Пиреј, VI — Тесалија, VII — Епир, VIII — Македо-

нија и Тракија, IX — Егејска острва, X — Крит и XI Јонска острва.

Ликовна грађа књиге је изузетно богата и разноврсна. Од фотографских снимака појединачних грађевина, панорамских снимака градских и сеоских насеља, преко амбијенталних целина до детаљних техничких цртежа објеката и њихових архитектонских појединости. Изузетан квалитет прилога лежи у њиховом информативном карактеру. Они нису само илустрација већ пружају неспходна обавештења о архитектонском и конструктивном склопу објеката, типу грађевинских детаља и декоративним архитектонским апликацијама. Посебно је значајно што је у извесним случајевима (нпр. под бр. 133, 134, 196, 197 итд.) дата типологија и упоредна анализа архитектонских елемената. У оквиру овог материјала коришћене су и неке идеалне реконструкције грађевина, нарочито византијске цивилне стамбене архитектуре, од које до данас није много сачувано (уп. бр. 3, 53, 54, 55, 72 итд.). Посебно исцрпно је обрађено поглавље посвећено Македонији и Тракији: са бројним детаљним архитектонским цртежима фасада, карактеристичним појединостима конструкције (основе кровова) и секундарним грађевинским елементима као што су прозори, врата, ложишта, димњаци, декоративни профили дрвених греда и окви за врата.

Антологија грчке архитектуре представља изузетно важну публикацију, која свакако има значајно место у оквиру развоја конзерваторске струке у Грчкој. Књига, такође, има и шири значај у области заштите градитељског наслеђа изван националних граница. Потреба за представљањем јавности архитектонске баштине у целини, а не кроз репрезентативне примерке, јесте императив савременог друштва. Једино се на такав начин ствара могућност за многобројне планере, урбанисте и архитекте, који се налазе изван узаног круга опредељених конзерватора, да сагледају целокупну вредност оних можда мање атрактивних, али свакако изузетно битних, споменика, са којима се суочавају приликом сваког покушаја реконструкције градског или сеоског насеља.

Светлана МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ

Марко Поповић, БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА, Београд 1982, Археолошки институт, посебна издања, књ. 18

Миленијумска старост геолошких слојева над којима лежи Београд и његова дуга културна историја, то су оне изузетне вредности које га,

по древности и културној прошлости, увршћују у ретка и веома значајна места за изучавање људске цивилизације. Овде се, као ретко где, присуство човека може пратити током 8.000. година. Временско трајање несагледиво у поређењу са кратким дахом живота једног човека. Међутим, кад се присуство многих народа на Београдској тврђави сагледа кроз материјалне остатке покретних и непокретних споменика, у стратиграфским слојевима високим и по неколико метара, стичу се подаци за изучавање скоро свих културних епоха.

Уз то, географски положај у окриљу двеју великих река подарио је или, боље речено, наметнуо Београду посебан геополитички и стратегијски значај због кога су се збили многи историјски догађаји, често локалне важности, али у неколико махова велики, чак и прекретнички за средњу Европу.

Овако значајно и комплексно место, Београд је одавно тема истраживача многих научних дисциплина. Сагледавању геолошке старости приступило се још у прошлом веку. Поједини историјски догађаји и цели периоди већ дуго су предмет истраживања генерација наших историчара, посебно у области средњег века. Прегледи културне историје по писаним изворима омогућују да се општа знања провере, допуне и обогате. Најкасније се приступило археолошким истраживањима, без чијих се исхода не може ни замислити свеобухватно и модерно проучавање трајања и културе једног места.

Укључивањем археологије међу остале научне гране затворен је круг у коме се, у низу непознаница, истраживањима долази до великих заједничких резултата. Тако је било могуће да се после великих подухвата у историјским проучавањима, као што су књига Ј. Калић *Београд у средњем веку* и обимна разноврсна истраживања у тротомној *Историји Београда*, појаве и студије о појединачним деловима Београдске тврђаве, као што су *Утврђене средњовековне капије М. Поповића и Пристаништа Београдског града* Г. Марјановић-Вујовић.¹

Недавно је из штампе изашла и књига *Београдска тврђава* М. Поповића, као резултат покушаја да се свеобухватно сагледају различити подаци. М. Поповић се латио озбиљног подухвата да у својој књизи обједини све оне археолошке податке који су годинама сакупљани кроз тимски рад веће групе археолога. Посматрајући археолошке резултате као податке изразито важне, а често и једине, за проучавање и објашњење фортификације Београда, М. Поповић их излаже уз комплексно прожимање са историјом и богатом картографском грађом. Ова књига, изванредно опремљена, пружа

могућност читаоцу да се од странице до странице, из поглавља у поглавље, детаљно упозна са подацима о трајању Београдске тврђаве, од настанка па кроз све поступне фазе развоја.

Узимајући за главну тему својих истраживања фортификацију, М. Поповић предлаже сопствена решења, али на начин и методом који је већ добро познат и код других аутора који се баве истраживањима и проучавањем Београдске тврђаве. Велики број илустрација археолошког материјала, новоископаних тврђавских пунктова и њихових детаља, као и многи планови, технички израђени до перфекције, допуњују и поткрепљују садржајем текст и дају овој књизи оне потребне особености које је издвајају од осталих књига сличне садржине.

Своја излагања аутор почиње Уводом, у коме даје преглед проучавања историјских извора и историјат археолошких истраживања. Затим у четири поглавља, која у ствари чине и основни садржај књиге, он излаже све оно што га је више година заокупљало у вези са Београдском тврђавом као археолошким налазиштем. Поглавља се ређају: Положај Београдске тврђаве, одлике рељефа и његове измене; Античко и касноантичко утврђење (римски легијски логор, касноантичко утврђење); Средњовековна утврђења Београдског града (Настанак средњовековног насеља са могућим елементима фортификације, Византијско гранично утврђење, Угарско-српско погранично утврђење, Српски утврђени град, Угарско гранично утврђење, Београдски град под турском влашћу 1521—1688); Бастиона артиљеријска утврђења Београдске тврђаве (Прва реконструкција 1689—1717, Друга реконструкција 1717—1739, Трећа реконструкција 1740—1791, Београдска тврђава у XIX и XX веку). Излагање завршава кратким Закључком, као сажетим резимеом свега што је напред, кроз текст поменутих поглавља, рекао. Књигу допуњава и преглед извора и литературе, а додат је и кратак речник мање познатих речи, неопходан за мање обавештене читаоце.

Књига М. Поповића, *Београдска тврђава* приређена је и намењена широком кругу читалаца, како стручњацима који се и сами баве проучавањима Београда, Београдске тврђаве и фортификације уопште, тако исто и свима онима који су заинтересовани да се обавесте о ста-

¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; *Историја Београда* I—III, Београд 1974; М. Поповић, *Утврђење средњовековне капије на североисточном бреду Горњег града*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе, IX, Београд 1970; Г. Марјановић-Вујовић, *Пристаништа Београдског града*, Саопштења Завода, св. 10, Београд 1970.

рини и вредностима града. Намењена је Београђанима, и не само њима него и свима осталим којима је упознавање опште културне историје неопходан део сопствене културе. Управо због овога књига се може читати и посматрати на два начина.

На један начин, слободно и шире, као изванредан преглед настанка и поступног развоја утврђења, од римског војног логора, преко средњовековне тврђаве до бастионе фортификације, а у временском распону од I до XVIII века.

На други начин, сажето и уже, где управо ово настојање на континуираном приказу развоја свих фаза смета. Смета зато што се тамо где нема довољно или никако археолошких потврда прибегава претпоставкама, аналогијама и могућим решењима, која, осим оних које предлаже аутор, могу да се замене другим претпоставкама, другим аналогијама и новим могућим решењима. Ово је сасвим разумљиво, јер су археолошка ископавања Београдске тврђаве још у току, а многи, чак и сада сагледани, археолошки подаци чекају своје право место у коначној обради. Зато сматрамо да уза све похвале за изванредан напор око сажимања и покушаја савлађивања овако обимне и разноврдне грађе и података није на одмет учинити и извесне примедбе које чека места у књизи завређују:

1. Увод

Насупрот опширности излагања у прегледу историјата извора за проучавање Београдске тврђаве (писани картографски и ликовни извори, стр. 10—19), који је од аутора захтевао много труда, путовања и студијског рада, мислимо да је преглед историјата археолошких ископавања исувише кратко и непотребно скромно дат (стр. 20—22), а да је због тога ускраћено указивање на неке, нема сумње, важне и суштинске моменте и значајне чињенице. Овде ћемо указати на оне најбитније, које се нису смеле превидети.

Археолошка ископавања Београдске тврђаве јесу започета 1936. и 1939. године радовима арх. Д. Јовановића и настављена кроз појединачне доприносе W. Unverzagta 1942/43, Д. Јовановића и М. и Д. Гарашанин 1947. и 1948. и М. Вуловић 1960. године. Али, ови скромни почеци прерасли су у осмишљени програм истраживања Београдске тврђаве у оквиру делатности Завода за заштиту споменика културе града Београда. У низу значајних подухвата које је овај Завод предузео ради заштите и проучавања споменика културе на подручју града, управо је Београдској тврђави дато истакнуто, чак приоритетно место. Завод за за-

штиту споменика, основан крајем 1960, започео је већ у 1961. години систематска археолошка ископавања Београдске тврђаве, која заправо представљају праве почетке истраживања и комплексног научног интересовања за проучавање Београдске тврђаве. Велики задатак на ископавањима огромних простора Београдске тврђаве окупио је археологе Завода и Музеја града Београда.² Радило се по утврђеном програму и савременим принципима прикупљања теренске документације, што је гарантовало стручну и научну обраду добијених података. То је, заправо, уз важна открића, била база за оснивање *Фонда за истраживања Београдске тврђаве* при Заводу за заштиту споменика културе града Београда, преко кога су се у планирање и праћење радова укључили многи спољни сарадници, историчари, архитекти и други.³ Укључивањем нових сарадника, археолога Завода града и Музеја града Београда⁴, повећана је и увећана екипа археолога који већ дуг низ година раде на систематским ископавањима појединачних делова Београдске тврђаве и одређених временских и културних периода кроз које је она пролазила.⁵ Савремен начин прикупљања теренске документације, као и обрада нађеног археолошког материјала, који је започет у Заводу града а прихватили су га и спроводили сви археолози у екипи, затим многа значајна и неслућена археолошка сазнања о Београдској тврђави и њеном развоју, стална стручна анализа саопштавана кроз извештаје, чланке и студије⁶ све је то пружало довољно аргумената да се даљи рад на истраживању Београдске тврђаве настави у оквиру *Научноистраживачког пројекта* при Археолошком институту, али, то ваља истаћи, са већ одраније уходаном екипом.

2. Античко и касноантичко утврђење

Наглашавајући само овлаш, колико је за то имао археолошких потврда, трагове из времена неолита, енеолита и старијег гвозденог

² За завод града Г. Марјановић-Вујовић, за Музеј града Београда М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, В. Кондић, Ј. Тодоровић и Н. Тасић.

³ Р. Веселиновић, Р. Новаковић, Ј. Калић, Ј. Нешковић, С. Каначки и други.

⁴ За Завод М. Поповић 1968. и за Музеј града Београда Д. Бојовић 1973.

⁵ В Кондић — Д. Бојовић, римски Војни логор и насеља Сингидунума; Г. Марјановић-Вујовић, Доњи град и Западно подграђе, Континуитет станова од словенског насеља до краја XVII века, М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење на Горњем граду; М. Поповић, Фортификација Београдске тврђаве.

⁶ Извештаји, чланци и прикази су у *Arheološkom preledu*, Годишњаку града Београда, Материјалима, *Balkanoslavici*, Зборнику Матице српске и Зборнику Народног музеја у Београду.

доба, М. Поповић исцрпно излаже податке о римском војном логору у Сингидунуму: о његовом изгледу, величини и месту који је заузимао — тачно по археолошким подацима и са опрезношћу тамо где их још нема, а где се очекују (стр. 27—32). Међутим, кад прелази на излагање могућег изгледа и промене које је утврђење морало претрпети у касноантичком периоду, аутор прибегава претпоставкама и ослања се на аналогичне (стр. 32—37), које би могле да се размотре и евентуално прихвате кад би имале одређену археолошку подлогу. Разумљив је ауторов труд да на неки начин, па и по сваку цену, премости несклад између података из писаних извора и непостојања археолошких налаза на терену. Али, да је то несигуран приступ јасно је и њем.у, јер више пута кроз текст у овом поглављу наводи реченице сличне садржине као ове: „Досадашњи археолошки налази пружају само извесне индикације, али не омогућавају разматрање основних података о положају и величини касноантичког утврђења у Сингидунуму" (стр. 33), или: „На изнету претпоставку о могућем положају касноантичког утврђења и његовог односа према старом каструму указују за сада крајње оскудни археолошки подаци" (стр. 34).

Да се аутор на овим претпоставкама задржао само у овом поглављу, покушавајући да одржи континуитет у праћењу развоја утврђења, можда и не бисмо сматрали за потребно да на њих указујемо. Међутим, како он ове и овако изречене претпоставке о касноантичком утврђењу користи и у излагањима садржаја наредних поглавља, а за веома дуг временски период од VI па све до половине XII века (стр. 39—46), сматрамо да је неопходно да истакнемо да се у континуираном излагању историје једног места морају поштовати све промене које је то место имало у свом развоју. У овом случају су промене историјских догађаја и политичке ситуације омогућиле и етничку промену — појаву Словена. Трајно насељавање Словена на простору Сингидунума проузроковало је промену у карактеру коришћења одређених места. За разлику од ситуације у римском Сингидунуму, где је постојање војног логора претходило цивилном насељу⁷, у словенском Београду најпре се развило насеље уз које се, постепено и у складу са потребама које намеће друштвено економско раслојавање становништва, развија и утврђење.⁸

3. Настанак средњовековног насеља са могућим елементима фортификације

М. Поповић, првенствено заинтересован за проучавање фортификације, тешко излази из оквира ове теме чак и када је то неопходно.

Вероватно зато што се по њему један локалитет прво организован као утврђење (као што је случај са београдском гредом) не може касније, ни кад се догоде одређене промене, посматрати друкчије сем са становишта одбране. Због тога он сматра да, у време насељавања Словена није било погоднијег места за насеље од високог гребена са остацима римског утврђења. Међутим, уздигнути гребен изнад ушћа Саве у Дунав није једино и најбоље место. Две велике реке и њихове обале пружале су, пре свега, погодне могућности за организовање људских станишта и обезбеђивале основне потребе за трајање насеља и неопходних услова живота у њему (вода, храна, риба, плодна земља, комуникације). То су уједно и одлике свих места које су Словени, према степену сопствене културе и начину живљења, бирали за своја станишта на тек насељеном Балканском полуострву, па и овде — у Сингидунуму. Стога се по нашем мишљењу, не може рећи да: „Положај брега изнад ушћа великих река, као доминантна тачка и потодно место за одбрану, вероватно представља главни разлог за образовање словенског насеља" (стр. 39), или: „Место старог утврђења представљало је најбољи положај за насеље, под претпоставком да је његов настанак био условљен потребама одбране" (стр. 39). Јер, у време словенског насељавања Сингидунума, коме су дали и ново, своје, словенско име *Београд*, Словенима није било толико потребно да траже место погодно за одбрану колико да нађу место најпогодније за становање. Истакнуто место на данашњем Горњем граду у првом сусрету Словена са овом територијом није имало посебног значаја. То доказује и непостојање њихових археолошких трагова на овом делу тврђаве, а што добро зна и М. Поповић, јер лепо, после свих изнетих мисли о погодности „повољног положаја брега изнад ушћа двеју река", каже: „Ову претпоставку, међутим, не потврђују резултати досадашњих археолошких ископавања (стр. 39).

У време насељавања Словена у данашњем Београду, Византија, закупљена сопственим бригама као и под силином словенског налета, највећи део Балканског полуострва препушта Словенима, и то за неколико наредних векова.⁹ Значи, одбрана према Византији није била императивно потребна. Исто тако, утицај Авара је знатно опао после неуспеле заједничке опсаде Константинопоља 626. године

⁷ В Кондић, *Основни елементи топографије Сингидунума*, Историја Београда I, Београд 1974, 72—75.

⁸ Г. Марјановић-Вујовић, *Западно подграђе*, Историја Београда I, 302—307.

⁹ Г. Островски, *Историја Византије*, Београд 1969, 111.

и територија Авара на левој обали Саве и Дунава и Словена на десној била је јасно разграничена.¹⁰ Све је то условило да се Словени слободно населе уз реку Саву, на Савској падини, где су, заправо, и нађени најстарији археолошки подаци за њихово присуство. Полуукопане куће квадратног облика, пећи од слободно ређаног камена постављане у североисточни угао куће као и улази у куће и ложишта пећи управљена ка реци, све су то одлике првог хоризонта становања на Савској падини, допуњене налазима карактеристичног коштаног оруђа, керамичких пршљенака, амулета и керамике рађене руком.¹¹ Овде су Словени могли живети од друге половине VII века, а у VIII сасвим сигурно. Други хоризонт становања показује знаке прилагођавања новом поднебљу. Куће, плиће укопане, постављане су и преко старијег хоризонта, а улази и ложишта скретани у смеру супротном од реке. Керамика је рађена на лаганом колу.¹² У X и XI веку, преко напушеног и наслојеног словенског насеља укопане су гробне раке некрополе, којом је, у новој и измењеној намени коришћења простора, настављено слагање стратиграфских слојева на Савској падини. Зато други хоризонт становања не може бити датован само налазом новца цара Романа I (931—944), јер су укопавања гробова пореметила слојеве и новац није нађен као затворен налаз (стр. 40 и нап. 17). Уопште, занимљиво је да М. Поповић при покушају датовања словенског насеља на Савској падини највећу пажњу обраћа налазима керамике, па у напмени 15 на стр. 39. каже: „Датовање је извршено на основу резултата типолошке и компаративне анализе са датованим налазима из Подунавља, посебно подручја Румуније. Обрада је извршена у Документационом центру за Београдску тврђаву, резултати нису објављени“, а при томе сасвим занемарује објављене податке о постојању некрополе, и то не само у свом поглављу него уопште у књизи. Он, додуше, помиње некрополу из XI века на Горњем граду (стр. 43), али му је ова некропола на Савској падини — и поред тога што су у оквиру њеног очуваног дела нађена 54 гроба, од тога неки и са археолошким налазима — некако промакла, иако се подаци о њој такође налазе у Документационом центру, а делимично су и публиковани.¹³

Простори коришћени за словенска насеља на Савској падини поступно су измешани од југозапада ка североистоку, што се прати и кроз археолошке налазе. Економско и друштвено раслојавање словенског становништва довело је и до територијалног подвајања по принципу основе словенских градишта — мањи утврђени простор на узвишењу, и већи простор под њим — подграђе.¹⁴ Као типично словенско насеље, уз то са погодном конфигурацијом

терена, Београд никако није могао мимоићи главна обележја словенског градишта. Утолико је чудније ауторово инсистирање на тражењу аналогија са градовима централне и западне Европе (стр. 42, нап. 30), у време када се Београд развија на просторима слободне територије — познатих Склавинија. Чак ни долазак словенизираних Бугара у IX веку није морао битно утицати на измене у начину живота, јер је Бугарска само проширила своје политичке границе супротстављајући се Византији. Али постојање бугарске власти у Београду могло је бити разлог да се у IX и X веку простори у којима су живели представници те власти посебно обезбеде и утврде.

4. Византијско гранично утврђење.

За два издвојена временска периода у развоју Београдоке тврђаве, а у оквиру потпуно истих елемената с којима располаже, М. Поповић различито прилази решавању проблема. У првом случају реч је о већ помињаном и коментарисаном касноантичком утврђењу. Видели смо, података у историјским изворима има, али их археолошки подаци не потврђују. Свеједно, М. Поповић претпоставља постојање касноантичког утврђења и дозвољава његово дуго трајање. У другом случају, ради се о могућности постојања утврђења у Београду у периоду раног средњег века. Података у писаним изворима има, извесне археолошке потврде постоје, али М. Поповић сумња, па каже: „Према вестима из историјских извора може се јасно закључити да је у XI веку у Београду постојало зидано утврђење које се налазило у функцији одбране града. С друге стране, резултати археолошких истраживања указују да од успостављања византијске власти 1018. године па све до половине XII века у Београду није грађено ново утврђење. У тој ситуацији остаје једина могућност за претпоставку да је у овом раздобљу византијска посада користила старо касноантичко утврђење“ (стр. 44).

По свему што је овде рекао, као и уопште што је рекао у излагању под овим и претход-

¹⁰J. Kovačević, *Die awarische Militargrenze in der Umgebung von Beograd im VIII Jahrhundert*, Arch. Jugoslavica XIV, 1967, 59 и даље.

¹¹Г. Марјановић-Вујовић, *Словенски Београд*, Историја Београда I, стр. 293—295; иста у *Најстарије словенско насеље у Београду*, Годишњак града Београда XXV, 1978, 7—13.

¹²Г. Марјановић-Вујовић, *Словенски Београд, старије насеље*, Историја Београда I, 295—296.

¹³Г. Марјановић-Вујовић, AP 12/1970, 13/1971, 14/1972, 15/1973, 16/1974. иста у *Slavic Beograd*, *Balkanoslavica* 2, Prilip 1973, 14.

¹⁴Г. Марјановић-Вујовић, *Западно подграђе*, нав. дело.

ним насловом, изгледа, заправо, да М. Поповић сумња у способност словенског становништва да на посебан начин организује простор у коме живи. Можда он овога и није сасвим свестан, али у прилог основаности наше примедбе, иде и то да он у поглављу „Средњовековна утврђења Београдског града" не започиње своја разматрања под насловом „Настанак словенског насеља са могућим елементима фортификације", како би било најправилније и како се мора рећи с обзиром на етничку промену, него под насловом „Настанак средњовековног насеља са могућим елементима фортификације" (стр. 38).

Ако Словени на просторима Београда живе неколико векова, ако је Београд у IX и X веку погранична тврђава у оквиру Бугарске, ако су крајем IX века у Панонију стигли Угри који се сукобљавају са Бугарима, зашто словенско становништво Београда није способно да организује свој одбрамбени простор и утврди град пре враћања Византије на стару северну границу на Дунаву? Шта је то спречавало Словене да и они уоче погодности остатака касноантичког утврђења и да их на одређен начин уклопе у свој одбрамбени систем? Зашто тако прилагођен простор није могао утицати на оне одлике места које га у писаним изворима истичу као „најславнији град на Дунаву"? Зар је логичније да Методијеви ученици при пролазу кроз Београд крајем IX века пре схвате „збир његових функција", а да не виде „средњовековни град у каснијем смислу те речи, нити просторно велико насеље" (стр. 42)? Зашто би Словени и после неколико векова живота у Београду још морали да имају само „предпостављено палисадно дрвеноземљано утврђење" (стр. 44), па још и такво „да није могло да одговара потребама Београда као важног стратешког положаја на граници Царства" (стр. 44), него су „у ову сврху до изградње новог утврђења боље одговарали стари антички и касноантички бедеми, под условом да су њихови остаци још увек били у довољној мери сачувани" (стр. 44)? А шта ако нису били сачувани, не само у довољној мери, већ никако?!

Београд је у време повратка Византије на старе територије већ морао имати ону основу града коју касније налазимо у језгру Београдске тврђаве (утврђење на брегу, утврђено подграђе на Савској падини и обезбеђену савску обалу). Овакву организацију места и простора изискивали су историјски догађаји везани за сукобе Угарске и Бугарске. Потребе ратовања, са преласком са леве стране и на леву страну Саве у X а нарочито у XII веку, никако нису могле бити задовољене само са претпостављеним, по М. Поповићу, кастелом који је Византија изградила тек у другој половини XII века (стр. 48—56, ил. 9).

5. Угарско-српско погранично утврђење

Већ напред изнето наше мишљење о могућем изгледу утврђења које је Византија затекла у Београду почетком XI века и које је могла ојачати у другој половини XII века, ослобађа нас потребе да размишљамо зашто би трогодишња владавина краља Милутина (1316—1319) у Београду била јачи подстрек за утврђивање основних одбрамбених простора него сви претходни историјски моменти и потребе одбране? Чак и под условом да се овај градитељски подухват могао оценити као значајан домет у развоју српске фортификације.

6. Српски утврђени град

У разматрању о српском утврђеном граду (стр. 69 и даље) доминира начин излагања одавно присутан и устаљен код М. Поповића у образлагању поступних фаза изградње утврђења. То је начин излагања по систему шематичне, формалне поделе на етапе: првадругатрећа, првадругатрећа... С обзиром на то да се ради о фортификацији, можда би могла да се нађе нека условна веза са војним командама. Међутим, кад се овај систем излагања понавља из периода у период и од тврђаве до тврђаве, он онда више личи на шаблон у размишљању, а мање на стварне могућности овако стриктног рашчлањавања.

7. Друга реконструкција Београдске тврђаве, изградња бастионе фортификације 1717—1739.

Бастионо артиљеријско утврђење, опет изложено по већ познатом систему један-два-три, приказано је исцрпно и изврсно, уз обилато коришћење грађе и планова из архива. Очуваност бастионе трасе у садашњем изгледу утврђења и велики број сачуваних пројеката, планова, изгледа, пресека и детаља омогућавају да се кроз текст и илустрације сагледа поступно претварање средњовековне тврђаве у бастиону фортификацију. Можда је само пропуст што на месту где се говори о планираном и започетом утврђењу на левој обали Саве (стр. 162) није наведен и податак (а можда се могла и дати илустрација) о откривеном делу овога утврђења, констатованом још 1961. године приликом изградње обалоутврде на левој обали Саве код ушћа.¹⁵

И на крају, уз најбоље препоруке за ову књигу, морамо приметити аутору да он, иако користи археолошке податке и исходе свих кампања ископавања и свих археолога на Београдској тврђави, скоро увек има потребу да неизбежно

¹⁵ G. Marjanović, *Ušće Save, Beograd—Utvrdjenje* A.P. 3, 1963, 160—161, T. XXV/1-2.

преиначи предложена решења и тумачења података, односно да негира приступ који је пре њега био одређен. Колико је то увек било корисно за ову књигу и за проучавање Београдске тврђаве уопште, показаће даља обрада података и будућа проучавања.

Гордана МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ

МОНАСТИР РАВАНИЦА,

Споменица о шестој стогодишњици, издање манастира Раванице, Београд 1981.

Зборник посвећен 600-годишњици манастира Раванице (1381—1981) по теми, значају и резултатима, садржи доста шаролику ниску текстова, од којих већина ипак не доноси неке значајније новине у мањевише познате чињенице о Раваници.

Пригодни увод је рад *Димитрија Богдановића* („Смисао Раванице”, 9—19), у коме је на разложан начин прво растумачен значај манастира уопште, особености њиховог историјског бића. Суштина Раванице је култ кнеза Лазара. Још као владар, кнез Лазар је испољавао богобојажљивост, потврђујући своје опредељење помагањем манастира и цркве као организације, а и подизањем цркава. Најбитнији тренуци за стварање култа Лазаревог су његово „узимање образа благочашћа”, избор царства небеског и понајвише његова мученичка смрт. Стога су мошти које су се у Раваници чувале можда срж њеног постојања и смисла. Опширним изводима из извештаја Радослава Грујића, *Љубомир Дурковић-Јакшић* је евоцирао спасавање моштију кнеза Лазара, цара Уроша и Стевана Штиљановића из фрушкогорских манастира и њихово преношење у Београд 1942. (215—229). Трагични тренуци рата и уништавања управо су најсвесније људе нагнали да спасавају оно што се од блага народа могло спасти, па су тако 1942, из нешто доцније разорених фрушкогорских манастира, однесене мошти Стевана Штиљановића (из Шишатовца), цара Уроша (из Јаска) и кнеза Лазара (из Врдника).

Највећи број радова посвећен је самом споменику. *Бранислав Вуловић* („Архитектура Раванице”, 19—33), у оквиру већ добро познатих чињеница, сажима знања о раваничкој архитектури и скулптури. Његово мишљење о раваничком граду подигнутом због турске опасности не слаже се са једним раније изнетим схватањем Раванице као „идеалног града” у духу сувремене европеке идеје. *Светислав Ман-*

дић („Стари раванички нартекс”, 33—39) закључује да су се егзонартекси призиђивали за сахрањивање (Радослављев у Студеници, па и Жичи, Владислављев за Саву у Милешеви) и да је раванички подигнут да прими гроб синаита Ромила. *Драгомир Тодоровић* („Портрет кнеза Лазара у Раваници”, 39—45), даје детаљне цртеже портрета кнеза Лазара, са круном која је касније преликана у измењеном облику, по њему због канонизације и величања, када је и ореол повећан и додато „СТБГ” са стране. Остало је незапажено да круну веома сличног облика носи српски великаш (деспот Тома Прељубовић?) на једној икони из Хиландара. Раванички живопис добио је значајан прилог студијом *Војислава Ђурића* („Раванички живопис и литургија”, 45—69). У сликаном програму раваничког храма посебно су наглашене теолошке идеје о оваплоћењу Христом (представе Христа Пантократора, Старца Дана, Христа Емануила, Богородице и арханђела Михаила у великој и малим куполама, као и Божићна стихира Јована Дамаскина). Сложену литургијску идеју имају олтарске композиције. *Причешће апостола* је посебно комплексно, везано за идеје литургичара и ново схватање о Христу архијереју, првосвештенику земаљске и небеске цркве, што је заступљено на разне начине у црквама православног света током XIV века. Раваничко *Причешће* је јединствено у томе што апостоле причешћују један анђеолођакон (представник небеске цркве) и презвитер (представник земаљске цркве). Литургијом су надахнуте и сцене *Чуда и Проповеди*, уобичајене у свим доцнијим моравским црквама.

Четири аутора расправљају о појединим историјским питањима везаним за Раваницу. *Сима Ђирковић* („Раваничка хрисовуља”, 69—83), о оригиналној раваничкој повељи, сачуваној у Врдничком и Болоњском препису. Њихове разлике у датумима изградње манастира (1380/1. у Врдничком, 1376/7. у Болоњском) Ђирковић приписује различитим изворима којима су се преписивачи служили. Од ових, најстарији је била повеља кнеза Лазара првобитном газдинству Раванице, пред њено подизање (1376/7), коју је потврдио патријарх Јефрем (ову потврду су, по Ђирковићу, имали творци Болоњског преписа). Нова повеља, исписана вероватно у припрати, носила је годину 1380/1, која се налази у Врдничком препису. По овако постављеном редоследу догађаја, чини се сасвим уверљивом, добија смисао и грамата Арсенија III Чарнојевића, рађена по повељи првобитном раваничком властелинству. *Гавро Шкриванић* („Раваничко властелинство”, 83—101) по други пут се враћа истој теми, после накнадних открића и тумачења (Болоњски препис, турски дефтери). Највећи део посуда је у околини манастира, у поречју Велике и Јужне

Мораве и долини Млаве (92 села), затим у Браничеву (9 села), у области Пека (12 села), Звижда (3 села), Мачве (14 села) и Блитве (17 села). У њему су биле и три цркве: Св. Пантелејмона код Зидија, Св. Николе у Браљини и истоимена црква у Комљагу (Комњига, Орљане код Прокупља). Душан Кашић („Раваница под Турцима”, 143—165) бави се овим историјским периодом на основу већ познатих и објављених докумената (*Крушевац кроз векове, Историја српске цркве под Турцима*). Догађаји који су оставили најдубље трагове у овом раздобљу су сеоба раваничког братства у Сентандреју (1689) и пренос моштију „светога кнеза” преко Сентандреје у обновљени Врдник-Раваницу, у Фрушкој Гори. Занимљив је опис Раванице архиђаконa Вићентија Стефановића из 1733. из карловачког архива (фонд А, бр. 137/1733), у коме се наводи да је на северној страни припрате „споља... изнад врата изображен на камену лик Богоматере”, што би могло да значи да је ту била скулптура, која данас не постоји. Исту тему поново обрађује и Мирјана Ђоровић-Љубинковић („Даскал Стефан”, 165—177). У најтежим тренуцима раваничке историје, 1687/8, јавља се први пут као члан братства њен последњи велики прегалац, даскал Стефан Раваничанин. До своје смрти даскал је даривао цркву многим уметничким и богослужбеним предметима, можда и као стваралац неких од њих. Но, поуздано је да је он подигао садашњу спољну припрату по старој Лазаревој, као што је био наручилац и иконограф њеног живописа. Можда се требало више задржати на том, до сада необјављеном, живопису, а посебно на даскаловом портрету. У групу историјских питања (као прилог) спада и транскрипција Болоњског преписа раваничке повеље (издао Светислав Мандић), рађена по факсимилу из *Раванице* Б. Вуловића (Београд 1966). Овакво издање, без сарадње са онима који се, па и у истом зборнику, баве раваничким властелинством (Г. Шкриванић, С. Ђирковић) и историјом (Д. Богдановић), и без каментара, не може се сматрати задовољавајућим.

Два рада општије тематике, само посредно везане за Раваницу су *јеромонаха Амфилохија* („Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века”, 101—135) и *Ђорђа Трифуновића* („Смрт и лепота у српским средњовековним списима о кнезу Лазару и Косовском боју”, 135—143). У првом се даје историја синаитског монаштва у нас, од помена појединих монаха Срба синаита у средњовековним рукописима, до деловања ових монаха строгих, аскетских начела у уметничком стварању, црквеном и политичком животу моравске Србије (в. рад А. Е. Тахиаоса у зборнику *О кнезу Лазару*). Средином XVI столећа долази до снажног ширења утицаја светогорско-синајског

исихастичког покрета у Србији. Ученици Григорија Синаита (+ 1346), као што је био Ромил раванички, оснивају и настањују читав низ манастира у Поморављу. Њихова житија им приписују Раваницу, Горњак, Војловицу, Сисојевац, Црничке цркве, Рукумију, Туман, Телије (код Голупца), Благовештење (код Ждрела), Св. Нестора, Мојсињске цркве, Ђунис, Св. Романа, цркву Јова Синаита (Прекопеча код Кратујевца), Јоша Синаита (Јошаница), Липовац, Нимник, итд. Набрајајући и многе друге монахесинаите, аутор им даје знатну улогу у стварању српске еклисиолошке традиције. Могло би се замерити некритичко коришћење житија као историјског извора, као и произвољно закључивање (Герман оснивач Липовца поистовећен је са Германом из Зрза, што је и у најсмелијој хипотези и просторно и временски сасвим непремостиво). У другом раду се српској књижевности у време кнеза Лазара приписују високи естетички критеријуми (пример инока Исаије и његовог превода читавог дела псеудоДионисија Ареопагита). Естетичким категоријама које су из ових критеријума произишле одговарају и моралне и етичке, чији је крајњи исход смрћу (кнеза Лазара) достигнута лепота, а циљ смрти постаје лепота. Светлост једнака лепоти као категорија није исихастичка (као што се чини непосредном асоцијацијом), већ припада традицији српске књижевности XIII века. Категорија светлости спада у традиционалне вредности неговане у косовским списима, као и идеја калокагатије, која долази чак од Платона.

Народна песма била је потка две студије — *Мирослава Пантића* („Раваница у народној песми”, 177—195) и *Дејана Медаковића* („Две Раванице”, 195—201). У првој се анализују песме о Раваници и њихов однос према историјском збивању и сведочењу споменика. Легенда каже да је прво предложено зидање златом, да би доцније превладао камен као чвршће градиво, што је истоветно византијској легенди о зидању цариградске Свете Софије, пренесеној и у неким бугарским и македонским песмама. Песме о зидању Раванице са овим архетипским мотивом су већином, а и пореклом, чини се, из Срема (из Врдника-Раванице), но њихова велика уметничка слобода тешко се може поредити са историјском истином. Аутору се грешком омакло и тврђење да је Раваница једини споменик кнеза Лазара (Горњак, Лазарица). У другој студији се као илустрација идеје о поистовећивању сремске и моравске Раванице узимају две песме. Идеја о поистовећивању, без сумње ради продужења култа, ишла је дотле да је већ у XVIII столећу прихваћено за Врдник-Раваницу ктиторство кнеза Лазара. Прва песма о којој је

реч — необјављена, из Вукове заоставштине — веома је слична песми „Опет зидање Раванице“, осим измештања заплета у Срем. Ширењу и популарисању култа служила је и једна грађанска лирска песма, која одражава стварни догађај: посету цара Јосифа II сремским манастирима (по изворима се не зна да је посетио и Врдник). У песми се аустријски цар клања управо моштима кнеза Лазара, који јесте „у слави вишњаго“.

Два су рада и из музичке историје — *Данице Петровић* („Нотни записи песама у част св. кнеза Лазара“, 205—215) и *Димитрија Стефановића* („Мелодијско порекло стихире у част кнезу Лазару“, 201—205). У првом су каталожки пописани нотни записи песама из служби кнезу Лазару, из Србљака, песма (вероватно врдничког) монаха Исидора настала у XVIII веку (позната у две мелодијске варијанте) и савремене композиције посвећене кнезу Лазару, косовском боју и видовданском кудту. У другом раду се анализује текст стихире

„КТО ТЕБЕ
НЕ БЛАЖИТЬ БОДРАГѠ ДЪЛАТЕЛА ЗАПОВѢДИ БОЖИИХЪ“

у хиландарском музичком рукопису 668 ff. 72r—73r и открива да је произишао из текста догматика б. гласа осмогласника. Као и текстуално, тако је и мелодијски установљена зависност од византијских осмогласника, поред једног већег, мелодијски оригиналног, проширења.

Основни недостатак ових, по резултатима сасвим неједнаких студија, гледано у целини, јесте одсуство сваке координације резултата и позивање на иста места тумачена у другим радовима у зборнику (што се не догађа у зборницима ове врсте у свету. Доста неуверљивом се чини мисао С. Мандића о спољашњој припрати замишљеној као гробници Ромиловој ако се има у виду податак који је изнео С. Ћирковић о Ромиловој смрти 1376/7, када, по Ћирковићу, треба датовати и повељу првобитном раваничком властелинству (пре започињања градње). Г. Шкриванић у свом раду некритички користи резултате Р. Тричковић, које С. Ћирковић, као неубедљиве и хипотетичке, одбацује. У прилогу Бранислава Живковића круна кнеза Лазара приказана је на сасвим другачији начин од оног који предлаже Д. Тодоровић у свом аналитичком испитивању овога детаља. Једнако небрижљиво изгледа одсуство индекса, неуједначено цитирање и исписивање бележака, које у неким радовима скоро сасвим изостају.

На крају, надајмо се да ће зрела и вредна научна остварења из овог зборника далеко превагнути над оним мање значајним и уверљивим, и да ће бити путоказ озбиљнијем раду у овој врсти књига.

Срђан ЂУРИЋ

*M. GSCHEIND-FEHMANN-R. HUNZIKER
BALLENBERG, AT VERLAG, AARAU, 1982.*

„Баленберг“ је швајцарски музеј под ведрим небом, у области Берна, отворен 1978. године. С припремама се почело десет година раније, кад је донета и одлука о образовању музеја ове врсте, како би се у слободном простору дочарао швајцарски традиционални начин живота на селу. При том су утврђене следеће поставке:

сачувати типичне сеоске грађевине, не мењајући им ни спољашност ни унутрашњост;

опремити их одговарајућим намештајем и покућством, алатом и запрежним средствима којима се служило при традиционалној обради земље;

сместити их, не додајући ништа што би им могло изменити карактер, и ставити на увид јавности;

прикупити ове грађевине на ужем простору, како би се омогућило њихово сагледавање;

путем тумачења и вођења посетилаца скренути пажњу на поједине особености;

приказати делатности старих занатлијских вештина;

образовати издвојену целину у којој би наслеђивани сеоски обичаји могли да се проучавају методолошки и научно.

Природни амбијент „Баленберга“, који захвата око педесет хектара, изванредно одговара остваривању утврђене поставке, у којој се у маломе препознају главна подручја Швајцарске. До њих се стиже стазама кроз шуму, која, својим разноврсним растињем на веома пригодан начин истовремено и спаја и раздваја те целине.

Музеј у Баленбергу је још у развоју. Током првих двеју година пренето је и опремљено тридесетак алпских кућа, као основних објеката у домаћинству, које власници најчешће прилажу музеју као дар. При томе, напомињемо, у начелу нису биране конструкције које могу да опстану и даље на месту где су подигнуте. Издвајањем напуштених и угрожених кућа уједно се решава и њихова даља судбина, јер је то једини реалан вид очувања ових споменика наслеђеног народног градитељства, које и у овој земљи, као уосталом и другде, из дана у дан све брже нестаје.

Музеј у Баленбергу привлачи све већи број туриста. Већ током првих двеју година његовог постојања посета је достигла милионски

број. Иако Швајцарску у целини неки сматрају својеврсним „музејем под ведрим небом“, овакав облик излагања мами посетиоце и стручњаке целота света. Начин на који је то постигнуто заслужује најбољу оцену пошто омогућава свима да доживе оно што је у Алпима заиста и највредније, најособеније, најређе, а смештено је у средишту европског континента, у коме превагу чине планине, са дрветом као основном градитељском сировином.

У изворној сеоској гостионици великих размера и у скромније грађеној млекарни турист је услужен особеним домаћим кулинарским и другим производима. Ту је и продавница безброј ситнијих предмета који припадају домаћој радиности. Свак их радо купује за успомену. Они се овде најчешће и израђују, а та мануфактура достиже невероватне размере. Поред тога, на прилазима „Баленбергу“ подигнут је нов рекреативни центар са хотелима и другим пригодним објектима, тако да се турист угодно осећа, те често и продужава свој боравак у овом крају.

О том етнопарку издато је већ више проспеката, брошура, водича, па и обимнијих монографија. Највреднија је, свакако, ова коју приказујемо, из пера др М. Гшвенда, истакнутог швајцарског етнолога, досадашњег директора „Баленберга“. Њему, углавном, треба и захвалити што је такав музеј и остварен. Књига је великог формата, на 185 страница, а текст је напоредо дат на немачком, француском и енглеском језику. Опремљена је веома

луксузно, у најсавременијој графичкој техници, (на начин на који су само педантни Швајцарци у стању да постигну), уз 250 првокласних снимака у боји — рад уметничких фотографа П. Флемана и Р. Хунцикера.

Оваквом публикацијом се на веома занимљив, систематичан и прегледан начин стиче сазнање о овом швајцарском музеју под ведрим небом, о коме је исти писац, у сарадњи са другим стручњацима, сачинио и изванредан документарни филм. У том филму је са подједнаким успехом приказан и ток стварања „Баленберга“ — почев од предела из којих се вреднују и одабирају објекти, па преко увида у израду научне и техничке документације, упознавања са начином њиховог растављања на саставне делове или расклапања, преноса и поновног склапања са реконструкцијом, до потпуног опремања и уређења у оквирима нове средине, која тиме добија значајну културну и туристичку функцију.

За нас, код којих је изградња етнопаркова тек у зачетку и на коју меродавни још увек гледају са приличном неверицом, швајцарски музеј под ведрим небом „Баленберг“ може послужити као углед. Ако нисмо у могућности да га посетимо, ако немамо прилику да погледамо филм, корисно је бар упознати се са овом драгоценом књигом. Може нам у много чему помоћи, ако ништа друго оно бар да нас подстакне на предузимање нечег сличног — свакако скромнијег, што би одговарало нашим потребама и приликама.

Доброслав Ст. ПАВЛОВИЋ